

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η Ορθόδοξη Πνευματικότητα ως Οδός Ελπίδας. Η
Θεολογική σύνθεση Αγίας Γραφής, Πίστης, Πράξης,
Παράδοσης και Οικολογίας στο έργο του Κάλλιστου Ware».**

ΠΟΥΤΟΥΡΗΣ ΒΑΣΙΛΑΜΟΣ

A.M. 169339

ΘΑΣΟΣ 2026

Περιεχόμενα

Summary	4
Λέξεις κλειδιά	5
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
Εισαγωγή	8
ΥΠΟΜΝΗΜΑ	11
Πίνακας συντμήσεων Βιβλίων της Α.Γ.	11
Κεφάλαιο 1ο: Ο βίος και το έργο του Καλλίστου Ware	12
1.1 Πρώιμα χρόνια και μορφωτική συγκρότηση	12
1.2 Η μεταστροφή του Καλλίστου Ware στην Ορθοδοξία	13
1.3 Η ακαδημαϊκή διαδρομή του Καλλίστου Ware	18
1.4 Θεολογικές ιδιαιτερότητες και συμβολή στην πανορθόδοξη ενότητα	22
Κεφάλαιο 2ο: Η Αγία Γραφή και η Παράδοση ως θεμέλια της Ορθόδοξης πνευματικότητας	28
2.1 Αγία Γραφή και Πατέρες της Εκκλησίας	28
2.2 Ιερά μυστήρια	33
2.3 Το Άγιο Πνεύμα και ο ρόλος του στην <i>εν Χριστῷ</i> ζωή	38
Κεφάλαιο 3ο: Από την πίστη στην πράξη: Από την εσωτερική αναγέννηση στην εξωτερική μεταμόρφωση του ανθρώπου.	42
3.1 Θεολογία	44
α. Ουσία και υποστάσεις	44
β. Ουσία και ενέργειες του Θεού	47
3.2 Ένσαρκος Οικονομία	50
α. Δημιουργία και πτώση του ανθρώπου	50
β. Η Ενανθρώπηση του Λόγου	55
Κεφάλαιο 4ο : Η δημιουργία του Θεού και η προστασία του περιβάλλοντος: Προς ένα οικολογικό ήθος	60
4.1 Η οικολογική κρίση ως πνευματικό και ηθικό πρόβλημα	60
4.2 Η Βίβλος ως οικολογική πηγή	63
4.3 Η δημιουργία ως μυστήριο και δώρο	67
4.4 Ο άνθρωπος ως ιερέας της δημιουργίας	69
4.5 Συμπόνια προς τα ζώα	70
4.6 Κριτική αξιολόγηση	72
4.6.1 Δυνατά σημεία	72

4.6.2 Αδύνατα σημεία και προκλήσεις	73
Συμπεράσματα	77
Concluding Remarks	79
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	81
ΠΗΓΕΣ	81
ΕΡΓΑ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	81
ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ	82
1. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ	82
2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ	84

Summary

In the present thesis an effort has been made to highlight the Orthodox spirituality as a dynamic approach to the hope, through the theological and pastoral view of Metropolitan Diokleias Kallistos Ware. In the centre is put the synergy between the Holy Bible, faith, praxis and tradition as a fundamental subject that shapes the experience of theosis and the renovation of man in Christ. Through this thesis, we tried to show that, according to Kallistos Ware, the Orthodox Spirituality is not only an inner experience but a way of life and relationship an open path of Metamorphosis of man and creation through the light of Resurrection.

The theological synthesis that Ware proposes, established in the Holy Bible, in the ecclesiastical tradition and pastoral experience, offers a theological language which is at the same time, approachable and capable to talk with the existential worries of young people. The Orthodox Spirituality the way Kallistos Ware presents it, is not limited in a theoretical or typical religious framework, but suggests a life of freedom, inner fulfillment and responsibility towards the world. In an era that is characterized by spiritual confusion, individualism and ecological crisis, the theological combination of the Holy Bible, faith, praxis, tradition and ecology shows that Orthodoxy is not a past state, but a live suggestion of life.

Λέξεις κλειδιά

- Κάλλιστος Ware,
- Ορθόδοξη πνευματικότητα,
- Αγία Γραφή,
- Παράδοση,
- Πατέρες της Εκκλησίας,
- Εν Χριστώ ζωή,
- Οικολογική κρίση,
- Ευχαριστιακή οικολογία

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας κατέστη εφικτή χάρη στη στήριξη και τη συμβολή ανθρώπων που με συνόδευσαν με ενδιαφέρον, αγάπη και έμπρακτη συμπαράσταση καθ' όλη τη διάρκεια της ακαδημαϊκής και ερευνητικής αυτής προσπάθειας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω προς τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Νικόλαο Ασπρούλη, για την ουσιαστική επιστημονική καθοδήγηση, τις πολύτιμες υποδείξεις του και την άμεση ανταπόκρισή του σε κάθε ζήτημα που προέκυπτε κατά την εκπόνηση της εργασίας. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική τόσο για τη διαμόρφωση όσο και για την επιτυχή ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης.

Ευχαριστώ θερμά επίσης τον δεύτερο επιβλέποντα καθηγητή, κ. Σωτήριο Δεσπότη, για την υποστήριξη, τις παρατηρήσεις και τη συνδρομή του σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας.

Τέλος, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη προς τη σύζυγό μου, Γεωργία, και τα τέσσερα παιδιά μου, τον Αθανάσιο, την Μαρία, τον Θωμά και την Φιλιππία, για την αμέριστη συμπαράσταση, την υπομονή και την κατανόηση που επέδειξαν όλα αυτά τα χρόνια. Με αγάπη και αυταπάρνηση ανέλαβαν αυξημένες οικογενειακές υποχρεώσεις, δίνοντάς μου τη δυνατότητα να αφιερωθώ απερίσπαστα στην ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία, επιχειρεί να αναδείξει την Ορθόδοξη πνευματικότητα ως δυναμική πορεία προς την ελπίδα, μέσα από τη θεολογική και ποιμαντική προοπτική του Μητροπολίτου Διοκλείας Κάλλιστου Ware. Στο επίκεντρο τίθεται η συνέργεια μεταξύ Αγίας Γραφής, πίστης, πράξης και παράδοσης, ως θεμελιώδης άξονας που διαμορφώνει την εμπειρία της θεώσεως και της ανακαινίσεως του ανθρώπου εν Χριστώ. Η εργασία επιχειρεί να καταδείξει ότι, σύμφωνα με τον Κάλλιστο Ware, η Ορθόδοξη πνευματικότητα δεν αποτελεί απλώς εσωτερική εμπειρία, αλλά τρόπο ζωής και σχέσης, μια ανοιχτή οδό μεταμορφώσεως του ανθρώπου και της κτίσεως μέσα στο φως της Αναστάσεως. Με άλλα λόγια, η προσωπικότητά του, ο δημόσιος θεολογικός του λόγος, η ανοικτότητα προς τον διάλογο και, κυρίως, η μαρτυρία ενός βιωμένου ήθους που συνδύαζε τη βαθιά πνευματικότητα με την απλότητα και την ταπείνωση, αποτελούν τη βάση της πνευματικής του παρακαταθήκης. Ο Κάλλιστος Ware δεν υπήρξε μόνο δάσκαλος και συγγραφέας· υπήρξε μάρτυρας της Ορθοδοξίας στη Δύση, φωνή συμφιλίωσης και γνήσιος φορέας της εκκλησιαστικής συνείδησης.

Όσον αφορά στην επιλογή του θέματος, αυτή προήλθε σε συνεργασία με το σύμβουλο μου καθηγητή κ. Νικόλαο Ασπρούλη. Τον ευχαριστώ για τις συμβουλές και αρωγή που μου προσέφερε όλον αυτόν τον καιρό, βοηθώντας με στην ολοκλήρωση της μελέτης. Για αυτούς τους λόγους τρέφω αισθήματα εκτίμησης και του εύχομαι πάντοτε τα καλύτερα. Τέλος, ιδιαίτερα χρεωμένος στέκομαι απέναντι στη γυναίκα μου και τα παιδιά μου για την υπομονή τους, τη στήριξή τους και την αγάπη τους όλα αυτά τα χρόνια.

Με αυτές τις σκέψεις παραδίδεται σήμερα η παρούσα εργασία, με την ευχή να σταθεί αφορμή για κάτι καλύτερο στο μέλλον.

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Εισαγωγή

Η συμβολή του Κάλλιστου Ware στην παγκόσμια θεολογική σκέψη, αλλά και στην εκκλησιαστική ζωή της Ορθοδοξίας και πέραν αυτής, δεν περιορίζεται στο συγγραφικό και επιστημονικό του έργο. Η προσωπικότητά του, ο δημόσιος θεολογικός του λόγος, η ανοικτότητα προς τον διάλογο και, κυρίως, η μαρτυρία ενός βιωμένου ήθους που συνδύαζε τη βαθιά πνευματικότητα με την απλότητα και την ταπείνωση, αποτελούν τη βάση της πνευματικής του παρακαταθήκης. Ο Κάλλιστος Ware δεν υπήρξε μόνο δάσκαλος και συγγραφέας· υπήρξε μάρτυρας της Ορθοδοξίας στη Δύση, φωνή συμφιλίωσης και γνήσιος φορέας της εκκλησιαστικής συνείδησης.

Ανάμεσα στα πιο ουσιώδη στοιχεία της παρακαταθήκης του είναι η επιμονή του στην «καρδιακή θεολογία»: μια θεολογία που δεν είναι απλώς λογική επεξεργασία δόγματος, αλλά καρπός προσευχής, αγώνα και σχέσης με τον Θεό. Ο Ware μιλούσε συχνά για την ανάγκη η θεολογία να παραμείνει συνδεδεμένη με το ήθος και το μυστήριο της Εκκλησίας, «ως λόγος βιωμένος και όχι απλώς μελετημένος»¹.

Στην κατεύθυνση αυτή, διαμόρφωσε μια ερμηνευτική στάση η οποία συνδύαζε πατερική ευλάβεια και σύγχρονη ανοικτότητα. Η χρήση της αγγλικής γλώσσας και η προσαρμογή πατερικών νοημάτων στο σύγχρονο πολιτισμικό πλαίσιο κατέστησαν τα έργα του προσβάσιμα και οικεία, ιδίως στο δυτικό κοινό. Δεν είναι τυχαίο ότι έργα όπως *The Orthodox Church* και *The Orthodox Way* επανεκδίδονται διαρκώς, μεταφράζονται σε πολλές γλώσσες και αποτελούν εισαγωγικά εγχειρίδια για χιλιάδες πιστούς, θεολόγους και φοιτητές της Ορθοδοξίας παγκοσμίως.²

Ο Ware δεν πρότεινε ένα ερμητικό, κλειστό μοντέλο Ορθοδοξίας. Αντίθετα, επέμενε στην «καθολικότητα» της Εκκλησίας, όχι ως έννοια κοσμικής καθολικότητας, αλλά ως αγιοπνευματική οικουμενικότητα. Η Ορθοδοξία, σύμφωνα με τον ίδιο, οφείλει να είναι ανοιχτή, να προσφέρει την εμπειρία της πίστης, της προσευχής, της

¹ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», στο Παντελή Καλαϊτζίδη-Νικολάου Ασπρούλη (επιμ.), *Η μαρτυρία της Ορθοδοξίας στη Δύση. Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware*, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος, 2018, σ. 239.

² Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, ο. π., σ. 241.

κοινωνίας και της θεραπείας στον σύγχρονο κόσμο χωρίς να χάνει την ταυτότητά της. Αυτή η προσέγγιση ήταν ιδιαίτερα ορατή στους διαλόγους του με άλλες χριστιανικές ομολογίες, στους οποίους ενσάρκωνε την Ορθόδοξη παράδοση με ακεραιότητα αλλά και με ενσυναίσθηση και σεβασμό προς τον άλλον³.

Ως προς την επιλογή του θέματος της εργασίας, αυτή κρίνεται σημαντική, ιδιαίτέρως στις ημέρες μας. Κι' αυτό επειδή ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware, υπήρξε ίσως από τους λίγους σύγχρονους θεολόγους, ο οποίος είχε ανοιχτό πνεύμα και θέλησε να προσεγγίσει τα άλλα δόγματα, προσπαθώντας αφενός να καταστήσει γνωστή τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στους ετερόδοξους χριστιανούς κι αφετέρου να μπορέσει να βρει κοινά σημεία σύγκλισης μεταξύ τους.

Ως προς τις δυσκολίες που συναντήσαμε κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας εργασίας, αυτές δεν ήταν ούτε πολλές αλλά ούτε κι ανυπερβλήτες. Οπωσδήποτε όμως, όταν κανείς πραγματεύεται μία εργασία, η οποία αφορά σε ένα θεολόγο και μάλιστα σύγχρονο, οφείλει πρωτίστως να επιδείξει τη δέουσα προσοχή και σεβασμό, ως προς τη θεολογική σκέψη που απορρέει μέσα από τα κείμενά του, για να μπορέσει να κατανοήσει κατά το μέτρο του δυνατού, τη σκέψη αυτή και να την αποτυπώσει μετά στην εκάστοτε εργασία. Το τελευταίο θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί και τη μέθοδο που χρησιμοποιήσαμε στην εργασία, σε συνδυασμό πάντοτε με την Αγία Γραφή και τους Πατέρες της Εκκλησίας. Ότι δηλαδή προσπαθήσαμε με τα μέσα που διαθέταμε, να καταγράψουμε τη θεολογική σκέψη ενός σύγχρονου θεολόγου, έτσι όπως αυτή καταγράφεται στις μελέτες του.

Τέλος, θα ήταν παράλειψη εάν δεν αναφέραμε τι πραγματευόμαστε σε κάθε ένα από τα κεφάλαια. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για το βίο και το έργο του Κάλλιστου Ware. Όσον αφορά στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται προσπάθεια να καταγραφεί πώς η Αγία Γραφή κι η Πατερική θεολογία συνεπικουρούν το ένα στο άλλο, ώστε να φτιάξουν την *εν Χριστῷ ζωή* αλλά και πώς αυτά παρουσιάζονται από τον Μητροπολίτη Διοκλείας. Παράλληλα, σχετικά με το τρίτο κεφάλαιο, εκεί επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί πώς προσλαμβάνει ο Κάλλιστος Ware την Αγία Γραφή και χρησιμοποιεί κι ερμηνεύει τα δόγματα της Εκκλησίας, προκρίνοντας μέσω μίας δημιουργικής σύνθεσης, λύση στα σύγχρονα προβλήματα του ανθρώπου. Κλείνοντας, αναφορικά με το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της

³ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, ο. π., σ. 240.

εργασίας, εκεί γίνεται προσπάθεια να επισημανθεί και να καταγραφεί η θεολογική σκέψη του Μητροπολίτη για την προστασία και φροντίδα του φυσικού περιβάλλοντος.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Πίνακας συντμήσεων Βιβλίων της Α.Γ.

Παλαιά Διαθήκη		Καινή Διαθήκη	
Γέν.	Γένεσις	Μκ.	Κατά Μάρκον Ευαγγέλιον
Έξ.	Έξοδος	Μτ.	Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον
Λευ.	Λευιτικόν	Λκ.	Κατά Λουκάν Ευαγγέλιον
Αρ.	Αριθμοί	Ιω.	Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον
Δτ.	Δευτερονόμιον	Πρ.	Πράξεις των Αποστόλων
Βασιλ. Α΄	Βασιλέων Α΄ (ή Βασιλειών Γ΄)	Ρωμ.	Προς Ρωμαίους Επιστολή
Βασιλ. Β΄	Βασιλέων Β΄ (ή Βασιλειών Δ΄)	Α΄ Κορ.	Α΄ Επιστολή προς Κορινθίους
Παραλ. Β΄	Παραλειπομένων Β΄	Α΄ Θεσ.	Α΄ Επιστολή προς Θεσσαλονικείς
Τωβ.	Τωβίτ	Β΄ Θεσ.	Β΄ Επιστολή προς Θεσσαλονικείς
Ψ.	Ψαλμοί	Γαλ.	Επιστολή προς Γαλάτας
Ιώβ.	Ιώβ	Εφ.	Επιστολή προς Εφεσίους
Παρ.	Παροιμίες	Κολ.	Επιστολή προς Κολοσσαείς
Σοφ. Σολ.	Σοφία Σολομώντος	Α΄ Τμ.	Α΄ Επιστολή προς Τιμόθεον
Σοφ. Σειρ.	Σοφία Σειράχ	Τιτ.	Επιστολή προς Τίτον
Ωσ.	Ωσηέ	Έβρ.	Επιστολή προς Εβραίους
Ησ.	Ησαΐας	Ιακ.	Επιστολή Ιακώβου
Ιερ.	Ιερεμίας	Α΄ Πε.	Α΄ Επιστολή Πέτρου
Ιεζ.	Ιεζεκιήλ	Β΄ Πε.	Β΄ Επιστολή Πέτρου
Δαν.	Δανιήλ	Α΄ Ιω.	Α΄ Επιστολή Ιωάννου
		Β΄ Ιω.	Β΄ Επιστολή Ιωάννου
		Ιουδ.	Επιστολή Ιούδα
		Αποκ.	Αποκάλυψις Ιωάννου

Κεφάλαιο 1ο: Ο βίος και το έργο του Καλλίστου Ware

1.1 Πρώιμα χρόνια και μορφωτική συγκρότηση

Ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος (κατά κόσμον Timothy Richard Ware) γεννήθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου 1934 στο Μπάθ του Σόμερσετ, στη νοτιοδυτική Αγγλία, σε μια οικογένεια με αγγλικανική πίστη και υψηλό μορφωτικό και ηθικό υπόβαθρο⁴. Υπήρξε το δεύτερο παιδί της οικογένειας, έχοντας ήδη ένα μεγαλύτερο αδερφό και δύο μικρότερες αδερφές⁵. Το οικογενειακό του περιβάλλον, αν και βαθιά ριζωμένο στην αγγλικανική παράδοση, καλλιέργησε σε αυτόν μια ειλικρινή θρησκευτική αναζήτηση, η οποία έμελλε να τον οδηγήσει πολύ νωρίς σε επαφή με τη χριστιανική Ανατολή⁶.

Ο νεαρός Timothy φοίτησε αρχικά στο Westminster School του Λονδίνου, ενώ ακολούθησαν σπουδές Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Θεολογίας στο Magdalen College του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Εκεί απέκτησε τόσο το πτυχίο όσο και το μεταπτυχιακό του με διάκριση First Class Honours. Το 1965 ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή με αντικείμενο τη θεολογία του Μάρκου του Ασκητή, σημαντικού νηπτικού πατέρα της Εκκλησίας, συνδέοντας από νωρίς τον θεολογικό του προβληματισμό με την ασκητική και μυστική θεολογία της Ορθόδοξης Ανατολής⁷.

Τα θέματα που απασχόλησαν τη διατριβή του, η προσευχή του Ιησού, η νοερά προσευχή, η σχέση σώματος και πνεύματος στη λατρεία, η πνευματικότητα και η

⁴ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο.π., σ. 235.

⁵ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Εἰς νῆψιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, μτφρ. Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου, εκδ. Ἐν πλῶ, Αθήνα 2023, σ. 201.

⁶Βλ. *Η εντός ημών Βασιλεία*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 42006, σ. 13.

⁷Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σσ. 236-237.

θεοκοινωνία, θα παραμείνουν στον πυρήνα του έργου του τις επόμενες δεκαετίες⁸. Στην πραγματικότητα, πολλά από τα πρώτα του άρθρα, όπως το «Guarding the Walls» (1962) και το «Between Heaven and Earth» (1962), βάζουν τα θεμέλια για τον σταθερό προσανατολισμό στη θεολογία του προσώπου και της ασκητικής εμπειρίας⁹.

Εκτός από την πανεπιστημιακή του μόρφωση¹⁰, σημαντική στάθηκε η πρώιμη εμπειρία του από την ανατολική θεολογική παράδοση. Η εξοικείωσή του με την αρχαία ελληνική γλώσσα και η συστηματική ενασχόλησή του με τα πατερικά κείμενα συνέβαλαν καταλυτικά στο να κατανοήσει σε βάθος την πνευματική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ήδη πριν ακόμη βαπτιστεί σε αυτήν¹¹.

Η περίοδος αυτή, των μαθητικών και πανεπιστημιακών του χρόνων, διαμόρφωσε τον χαρακτήρα ενός στοχαστή με ευρύτητα σκέψης, προσήλωση στην παράδοση και πνευματική αναζήτηση παρά τις όποιες στενές μονολιθικές γραμμές και απόψεις της καταγωγής του.

1.2 Η μεταστροφή του Κάλλιστου Ware στην Ορθοδοξία

Ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware ακολούθησε μια πολύχρονη πορεία αναζήτησης πριν από την ένταξή του στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Αναθρεμμένος στην Αγγλικανική Εκκλησία σε οικογένεια με βαθιά πίστη, από νωρίς καλλιέργησε ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία και την κλασική παιδεία. Ένα γεγονός όμως το 1952, όταν ο Ware ήταν περίπου 17 ετών, στάθηκε καθοριστικό και άλλαξε τη ζωή του ριζικά. Κατά τη διάρκεια λοιπόν, ενός απογευματινού περιπάτου σε πάρκο του Λονδίνου, πρόσεξε το αχνό φως σε έναν άγνωστο σε αυτόν ναό και ένιωσε την περιέργεια ή, όπως θα το ερμηνεύσει αργότερα, τη θεία πρόνοια και την ώθηση

⁸ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος...».

⁹ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 238.

¹⁰ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Εἰς νῆψιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, ο. π., σσ. 201-206.

¹¹ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 245.

να εισέλθει και να δει τι συμβαίνει. Μόλις πέρασε το κατώφλι, βρέθηκε σε μια κατανυκτική ατμόσφαιρα ενός μικρού ρωσικού ορθόδοξου ναού του Αγίου Φιλίππου, όπου τελούνταν ο εσπερινός. Το εσωτερικό ήταν σχεδόν σκοτεινό, φωτισμένο μόνο από το φως των κεριών και των καντηλιών μπροστά στις εικόνες. Αρχικά νόμισε πως ο ναός ήταν εντελώς άδειος, σύντομα όμως διέκρινε λίγους διασκορπισμένους πιστούς, κυρίως ηλικιωμένους, στα στασίδια. Ένας μικρός χορός των ψαλτών, αθέατος, έψαλλε τους ύμνους, ενώ κάποια στιγμή ένας διάκονος εξήλθε θυμιατίζοντας τις εικόνες και το εκκλησίασμα, φορώντας παλιά και ελαφρώς φθαρμένα χρυσοῦφαντα άμφια. Ο νεαρός Timothy Ware αισθάνθηκε αμέσως να τον συνεπαίρνει αυτή η μυσταγωγική εμπειρία. Η αρχική εντύπωση της κενότητας διαλύθηκε και την αντικατέστησε μια συντριπτική αίσθηση παρουσίας, καθώς του γεννήθηκε η βεβαιότητα ότι η εκκλησία μόνο άδεια δεν ήταν, αλλά αντιθέτως ήταν πλήρης από έναν αόρατο «νέφος μαρτύρων», μια αμέτρητη σύναξη αγίων και αγγέλων που συμμετείχαν αόρατα στην προσευχή. Συνειδητοποίησε διαισθητικά ότι το ορατό εκκλησίασμα αποτελούσε μέρος ενός πολύ ευρύτερου συνόλου και ότι, καθώς προσευχόταν, συμμετείχε σε μια λατρεία που υπερέβαινε κατά πολύ τα ανθρώπινα μέτρα, σε μια αδιαίρετη, οικουμενική σύναξη που ένωνε τον χρόνο με την αιωνιότητα και τη γη με τον ουρανό. Όλη η ακολουθία ήταν στα εκκλησιαστικά σλαβονικά, γλώσσα που τότε του ήταν φυσικά ακατανόητη, όμως το πνευματικό βίωμα υπερέβη το γλωσσικό εμπόδιο. Βγαίνοντας από τον ναό εκείνο το βράδυ, ο νεαρός Ware είπε μέσα του με απόλυτη πεποίθηση: «Εδώ είναι που ανήκω. Ήρθα στο σπίτι μου»¹².

Αυτό το πρώτο βίωμα στάθηκε η απαρχή της πορείας του προς την Ορθοδοξία. Μετά από εκείνη τη βραδιά, ο Timothy Ware άρχισε να μελετά σε βάθος την ορθόδοξη πίστη και παράδοση. Επηρεασμένος από όσα του είχαν αποκαλυφθεί μέσα στη λατρεία, δεν περιορίστηκε μόνο στις εμπειρίες του από τη ρωσική ενορία του Λονδίνου, αλλά αξιοποίησε τις γνώσεις του στην αρχαία ελληνική γλώσσα για να διαβάσει εκκλησιαστικά κείμενα στην ελληνική γλώσσα και να γνωρίσει τις ποικίλες εκφράσεις της Ορθοδοξίας. Ακολούθησε μια περίοδος έξι ετών κατήχησης, εντατικής μελέτης και πνευματικής προετοιμασίας. Ο Ware ήρθε σε επαφή και με την ελληνική ορθόδοξη κοινότητα της πόλης, ενώ παράλληλα ταξίδεψε σε χώρες με ορθόδοξη

¹² Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η εντός ημών Βασιλεία*, ο. π., σσ.13-16.

παράδοση, αποκομίζοντας πολύτιμες εμπειρίες και μια πανορθόδοξη οπτική της Εκκλησίας¹³.

Τελικά, κατά τη Διακαινήσιμο εβδομάδα του 1958, ο Timothy Ware έγινε δεκτός στην Ορθόδοξη Εκκλησία¹⁴. Η βάπτισή του με μορφή χρίσματος¹⁵, δεδομένου ότι προερχόταν από άλλη χριστιανική παράδοση, τελέστηκε στο Λονδίνο, υπό τη

¹³ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 245.

¹⁴ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Εἰς νῆψιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, ο. π., σ. 207.

¹⁵ Η επιστροφή των ετεροδόξων (αιρετικών ή σχισματικών) στην Ορθόδοξη Εκκλησία διέπεται από Ιερούς Κανόνες των Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων, οι οποίοι εφαρμόζουν την αρχή της «εκκλησιαστικής οικονομίας» ανάλογα με την περίπτωση.

Οι βασικότερες συνοδικές αποφάσεις και κανόνες που καθορίζουν τον τρόπο υποδοχής είναι:

- **Κανόνας 7 της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου (381 μ.Χ.):** Ορίζει ότι ορισμένοι αιρετικοί (π.χ. Αρειανοί, Μακεδονιανοί) γίνονται δεκτοί με Χρίσμα (λιβελλογραφία/αποκήρυξη πλάνης) και όχι με αναβάπτιση.
- **Κανόνας 95 της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691 μ.Χ.):** Κωδικοποιεί τις προηγούμενες παραδόσεις, διακρίνοντας ποιους αιρετικούς βαπτίζουμε και ποιους δεχόμαστε με χρίσμα.
- **Κανόνες Αγίου Βασιλείου (Α΄, ΜΒ΄, ΜΖ΄):** Δίνουν έμφαση στη διάκριση μεταξύ αίρεσης (που απαιτεί βάπτισμα) και σχίσματος.

Ο 95ος της Πενθέκτης δεν είναι παρά επανάληψη του 7^{ου} Κανόνα της Β΄ Οικ. Συν. Το κείμενό του έχει ως εξής: Κατ' αρχήν επαναλαμβάνεται ο 7^{ος} κανών της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, εν συνεχεία δε προστίθεται: «Και τους Μανιχαίους δε, και τους Ουαλεντινιανούς, και Μαρκιωνιστάς, και τους εκ των ομοίων αιρέσεων προσερχομένους, ως Έλληνας δεχόμενοι, αναβαπτίζομεν· Νεστοριανούς δε, Ευτυχανιστάς, και Σεβηριανούς, και τους εκ των ομοίων αιρέσεων χρη ποιείν λιβέλλους, και αναθεματίζειν την αίρεσιν αυτών, και Νεστόριον, και Ευτυχέα, και Διόσκορον, και Σεβήρον· και τους λοιπούς εξάρχους των τοιούτων αιρέσεων και τους φρονούντας τα αυτών, και πάσας τας προαναφερομένας αιρέσεις, και ούτω μεταλαμβάνειν της αγίας κοινωνίας». Βλ. Πρόδρομου Ακανθόπουλου, *Κώδικας Ιερών Κανόνων και Εκκλησιαστικών Νόμων*, σ. 174

Η οικονομία κατά την επιστροφή (= είσοδο) στην Ορθοδοξία Λατίνων και γενικά των Δυτικών χριστιανών, μπορεί να εφαρμοσθεί μόνο στην περίπτωση, που κάποια χριστιανική Ομολογία τελεί το βάπτισμα με τριπλή κατάδυση και ανάδυση κατά την αποστολική και πατερική μορφή του.

δικαιοδοσία της Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹⁶. Ο ίδιος είχε αντιληφθεί την καθολικότητα της Ορθοδοξίας πέρα από στενά εθνοφυλετικά πλαίσια και αργότερα τόνισε ότι η ταυτότητα της Εκκλησίας είναι «Μία, Αγία, Καθολική και Αποστολική» και δεν μπορεί να περιορίζεται σε χαρακτηρισμούς εθνικούς. Η ένταξή του στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, μέσω της ελληνικής Αρχιεπισκοπής στη Μ. Βρετανία, αντανakλούσε αυτή την οικουμενική θεώρηση της Εκκλησίας. Πάντως, ο Ware ποτέ δεν απαρνήθηκε την επίδραση που άσκησε επάνω του η ρωσική ορθόδοξη παράδοση. Αντιθέτως, αναγνωρίζει ρητά το χρέος του απέναντι στη ρωσική πνευματικότητα και αισθάνεται εξίσου άνετα τόσο στο περιβάλλον της ελληνικής όσο και της ρωσικής Ορθοδοξίας¹⁷. Με τον τρόπο αυτό, η δική του πορεία μεταστροφής γεφύρωσε δημιουργικά δύο μεγάλες πολιτισμικές εκφράσεις της Ορθοδοξίας.

Η μεταστροφή του Κάλλιστου Ware στην Ορθοδοξία υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τη μετέπειτα πορεία του και τη θεολογική του συγκρότηση. Η απόφασή του να γίνει μέλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν ήταν απλώς μια αλλαγή ομολογίας, αλλά σηματοδότησε την είσοδό του σε μια ζώσα εκκλησιαστική παράδοση που καθόρισε το έργο και τη σκέψη του. Μόλις πέντε χρόνια μετά τη χειροθεσία του, το 1963, ενώ ήταν ακόμα λαϊκός, εξέδωσε το πρώτο και διασημότερο βιβλίο του, *The Orthodox Church*, μια συνοπτική εισαγωγή στην Ορθοδοξία που σημείωσε τεράστια απήχηση διεθνώς και μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες¹⁸. Για να εμβαθύνει στην πίστη που ασπάστηκε, ο Ware δεν αρκέστηκε σε θεωρητικές γνώσεις· ήδη από τη δεκαετία του 1960 ταξίδεψε εκτενώς στον ορθόδοξο κόσμο, από τη Μέση Ανατολή έως τα μοναστικά κέντρα της Ελλάδας, αποκτώντας βιωματική σχέση με διάφορες τοπικές Εκκλησίες και ευρύτερη αντίληψη της παγκόσμιας Ορθοδοξίας¹⁹.

¹⁶ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 245.

¹⁷ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 250.

¹⁸Βλ. την ελληνική έκδοση, Κάλλιστου Ware, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 2^η 1998.

¹⁹ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 246.

Οι εμπειρίες αυτές, σε συνδυασμό με το αγγλοσαξονικό του υπόβαθρο, του έδωσαν τη δυνατότητα να παρουσιάζει την ορθόδοξη παράδοση με τρόπο προσιτό στη Δύση, γεφυρώνοντας το χάσμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Σε όλο του το έργο διαφαίνεται μια δημιουργική σύνθεση στοιχείων από διαφορετικές σχολές της ορθόδοξης θεολογίας. Ο Ware κατόρθωσε να συνδυάσει την «νεοπατερική σύνθεση» Ελλήνων θεολόγων του 20ού αιώνα, όπως ο Γεώργιος Φλωρόφσκυ, ο οποίος υπήρξε ο θεμελιωτής του ρεύματος αυτού και του Ιωάννη Ζηζιούλα ως μαθητής του²⁰, με τη ρωσική θεολογική και πνευματική αναγέννηση, με εκπροσώπους όπως ο Βλαδίμηρος Λόσκυ και ο π. Σεργκί Μπουλγκάκωφ, υλοποιώντας στην πράξη την ενότητα μέσα από την πολυμορφία²¹.

Ο ίδιος ο Κάλλιστος Ware, στις αυτοβιογραφικές και θεολογικές του τοποθετήσεις, προσφέρει μια θεολογική ερμηνεία της εμπειρίας της μεταστροφής του. Περιγράφει εκείνο τον πρώτο εσπερινό ως ένα γεγονός όπου η επίγεια λατρεία φανέρωσε τον εσχατολογικό της χαρακτήρα, τη συνάντηση ουρανού και γης εν τω μέσω της Εκκλησίας. Το γεγονός ότι αισθάνθηκε την παρουσία των αγγέλων και των αγίων να συμπροσεύχονται δείχνει, σύμφωνα με τον ίδιο, ότι στη Θεία Λατρεία η Εκκλησία πορεύεται ενωμένη με τη Θριαμβεύουσα Εκκλησία του ουρανού, μετέχοντας ήδη από τώρα στη χαρά της Βασιλείας του Θεού. Αυτή η επίγνωση διαμόρφωσε την εκκλησιολογία του, ενισχύοντας την αντίληψή του για την Εκκλησία ως μυστικό σώμα Χριστού που εκτείνεται πέρα από τα όρια του χρόνου και του χώρου. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ware χρησιμοποιεί συχνά τη φράση «ουρανός πάνω στη γη» για να χαρακτηρίσει την ορθόδοξη λατρεία, υπογραμμίζοντας ότι η εμπειρία της ομορφιάς και της δόξας στη λατρεία μπορεί να γίνει ισχυρό κίνητρο πίστης και μεταστροφής²².

²⁰ Βλ. Paul L. Gavrilyuk, *Η ρωσική θρησκευτική αναγέννηση και ο Γεώργιος Φλωρόφσκυ*, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2022· Βλ. Νικολάου Ασπρούλη, «Ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware μεταξύ Νέο-πατερικής σύνθεσης και Ρωσικής Θρησκευτικής Αναγέννησης. Η περίπτωση της πρόσληψης της πατερικής παράδοσης», οπ. π., σσ. 104-105, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές σχετικές με το εν λόγω θέμα.

²¹ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 251.

²² Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η εντός ημών Βασιλεία*, ο. π., σ.15.

1.3 Η ακαδημαϊκή διαδρομή του Κάλλιστου Ware

Ο Timothy (Κάλλιστος) Ware, αφότου ολοκλήρωσε με ιδιαίτερη επιτυχία τις σπουδές του στην ιστορία, φιλοσοφία και θεολογία στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (Magdalen College), αποφοιτώντας με τον τίτλο First Class Honours, στη συνέχεια ανέλαβε την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής στη θεολογία. Το 1965 αναγορεύθηκε διδάκτορας με θέμα έρευνας το έργο και τη θεολογία του αγίου Μάρκου του Ασκητή, ενός σημαντικού νηπτικού συγγραφέα. Πράγματι, η ενασχόλησή του με τον Μάρκο τον Ασκητή σφράγισε τους μελλοντικούς του θεολογικούς προσανατολισμούς, καθώς θέματα όπως η άσκηση και η πνευματικότητα, η νοερά προσευχή, η συμμετοχή του σώματος στη λατρεία, η μυστική θεολογία και η ένωση με τον Θεό αναδείχθηκαν σε κεντρικούς άξονες των μετέπειτα ομιλιών και δημοσιεύσεών του. Όπως έχει παρατηρήσει ο Andrew Louth, μολονότι η διατριβή αυτή δεν εκδόθηκε, το υλικό της αξιοποιήθηκε αργότερα σε επιστημονικές μελέτες του Κάλλιστου, καταδεικνύοντας έτσι την επίδρασή της στην εξέλιξη της σκέψης του²³.

Μετά την ολοκλήρωση του διδακτορικού του, ο Κάλλιστος Ware άρχισε να διαμορφώνει μια μακρά και διακεκριμένη πανεπιστημιακή καριέρα. Ως πρώτος σταθμός της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας υπήρξε μια θέση επισκέπτη ερευνητή (Visiting Research Fellow) στο Πανεπιστήμιο Princeton του New Jersey στις ΗΠΑ, λίγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Το 1966 ο Ware εξελέγη λέκτορας Ανατολικών Ορθόδοξων Σπουδών στην περίφημη έδρα Spalding του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, όπου ανέλαβε τη διδασκαλία της εκκλησιαστικής ιστορίας και της ορθόδοξης θεολογίας. Κατά τη διάρκεια της θητείας του στην Οξφόρδη, ο Ware ανέλαβε και άλλους σημαντικούς πανεπιστημιακούς ρόλους. Το 1970 αναγορεύθηκε Εταίρος του Pembroke College της Οξφόρδης, ενώ το επόμενο έτος του απονεμήθηκε ο τίτλος Senior Denyer and Johnson Scholar του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι την περίοδο 1992–1994 διετέλεσε Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Θεολογικής Σχολής στην Οξφόρδη (Chairman of the

²³ Βλ. Andrew Louth, «*Biographical Sketch*» στο John Behr, Andrew Louth and Dimitri Conomos (επιμ.), *Abba: The Tradition of Orthodoxy in the West. Festschrift for Kallistos (Ware) of Diokleia*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 2003, σ. 17.

Board of the Faculty of Theology), θέση από την οποία συνέβαλε στη διεύθυνση και τον συντονισμό των θεολογικών σπουδών του πανεπιστημίου²⁴.

Η ακαδημαϊκή αναγνώριση του Κάλλιστου Ware αυξανόταν σταθερά με την πάροδο των ετών, καθιστώντας τον έναν από τους πλέον προβεβλημένους ορθόδοξους θεολόγους στη διεθνή πανεπιστημιακή κοινότητα. Από τη δεκαετία του 1970 και εξής, πολλά πανεπιστήμια και θεολογικά κέντρα της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών τον καλούσαν τακτικά για διαλέξεις και για συμμετοχή σε επιστημονικά συνέδρια, αναγνωρίζοντας το κύρος και την πρωτοποριακή του συμβολή στη θεολογία. Παράλληλα, πλήθος ήταν και οι ακαδημαϊκές διακρίσεις που του απονεμήθηκαν από διεθνείς εκπαιδευτικούς και εκκλησιαστικούς φορείς. Ο Σεβασμιώτατος Ware τιμήθηκε με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα από διάφορα ιδρύματα παγκοσμίως: μεταξύ άλλων, από το Πανεπιστήμιο του Cluj-Napoca στη Ρουμανία, το Lawrence University του Wisconsin (ΗΠΑ), τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου, το Ορθόδοξο Θεολογικό Σεμινάριο Αγίου Βλαδιμήρου στη Νέα Υόρκη, καθώς και από το ιστορικό Ινστιτούτο Ορθόδοξης Θεολογίας Άγιου Σεργίου στο Παρίσι. Επίσης, του απονεμήθηκε επίτιμος διδακτορικός τίτλος από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας), ενώ η Ρωσική Ακαδημία Επιστημών της Μόσχας τον αναγόρευσε επίσης σε επίτιμο μέλος της²⁵. Σημαντική τιμητική διάκριση υπήρξε και η αναγόρευσή του σε αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών το 2008, η οποία αποτελεί ύψιστη τιμή από τον κορυφαίο ερευνητικό θεσμό της Ελλάδας²⁶. Πέρα από τις τιμητικές αυτές διακρίσεις, ο Ware συνέχισε και την ενεργό διδασκαλία εκτός Βρετανίας. Το 2006 προσεκλήθη ως επισκέπτης καθηγητής στο Παπικό

²⁴ Βλ. Tamara Grdzeldze, «Metropolitan Kallistos Ware of Diokleia», στο Pantelis Kalaitzidis κ. ά. (επιμ.), *Orthodox Handbook on Ecumenism: Resources for Theological Education. «That they all be one» (John 17, 21)*, Volos Academy Publications, Volos 2014, σσ. 250–251.

²⁵ Βλ. Andrew Louth, «The theologian» στον τόμο: Andreas Andreopoulos & Graham Speake (επιμ.), *Rightly Dividing the Word of Truth: Studies in Honour of Metropolitan Kallistos of Diokleia*, Peter Lang, New York, 2016, σ. 33.

²⁶ Βλ. Ιωάννου Ζηζιούλα, «Υποδοχή του Αντεπιστέλλοντος Μέλους Μητροπολίτου Διοκλείας κ. Κάλλιστου (Ware)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 83, 1 (2008), σσ. 28–31. <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/2085#clp-br-2087>

Πανεπιστήμιο Γρηγοριανό της Ρώμης, γεγονός που υπογραμμίζει την εξίσου καθολική αναγνώριση του έργου του και από τη Ρωμαιοκαθολική ακαδημαϊκή και θρησκευτική κοινότητα.

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών παρουσίας του στην Οξφόρδη, ο Κάλλιστος Ware συνέβαλε αποφασιστικά στη διδασκαλία και προβολή της Ορθόδοξης θεολογίας στη Δύση. Με το φωτισμένο του λόγο, τη στιβαρή θεολογική του παιδεία και τον ιδιαίτερα γοητευτικό τρόπο διδασκαλίας του ιδιαίτερα στους νέους, κατόρθωσε να καταστήσει την Οξφόρδη ένα σημαντικό κέντρο σπουδών της ορθόδοξης παράδοσης. Υπήρξε μέντορας για πολυάριθμους φοιτητές, τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο, και επέβλεψε διδακτορικές διατριβές πολλών ανερχόμενων θεολόγων. Πολλοί από τους μαθητές του, ορθόδοξοι αλλά και ετερόδοξοι, προέρχονταν από διάφορες χώρες και σήμερα διακρίνονται είτε στον ακαδημαϊκό χώρο είτε στην εκκλησιαστική διακονία, αποτελώντας ζωντανή μαρτυρία της πνευματικής επιρροής του Ware στις νεότερες γενιές θεολόγων. Χαρακτηριστικό της διδακτικής του προσέγγισης ήταν η προσωπική σχέση που ανέπτυξε με τους φοιτητές του, γεγονός που έκανε την μαθησιακή διαδικασία ιδιαίτερα γόνιμη και ελκυστική. Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένοι εκ των πλέον γνωστών αγγλόφωνων ορθοδόξων θεολόγων υπήρξαν μαθητές του ή επηρεάστηκαν άμεσα από το έργο του²⁷.

Η μεθοδολογική προσέγγιση του Κάλλιστου Ware στη θεολογία διακρίνεται από μια δημιουργική σύνθεση της ακαδημαϊκής έρευνας με την πατερική σοφία και εμπειρία. Ο Ware ανήκει στη γενιά των θεολόγων που γεφύρωσαν το χάσμα μεταξύ ακαδημαϊκής θεολογίας και ζωντανής εκκλησιαστικής παράδοσης. Στη διδασκαλία του αξιοποιούσε εκτενώς πατερικές και ασκητικές πηγές της χριστιανικής Ανατολής, συνεχίζοντας έτσι το έργο των μεγάλων Πατέρων που συνέθεσαν τον Ελληνισμό με τον Χριστιανισμό²⁸. Δεν αρκέστηκε σε μια αφηρημένη ή θεωρητική προσέγγιση της θεολογίας, αλλά ενσωμάτωνε στα μαθήματά του την πνευματική και νηπτική

²⁷ Βλ. Nikolai Sakharov «*A Life in Faith and Theology*» στο Andreas Andreopoulos & Graham Speake (επιμ.), ***Rightly Dividing the Word of Truth: Studies in Honour of Metropolitan Kallistos of Diokleia***, Peter Lang, (2016), σ. 15.

²⁸ Βλ. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», ο. π., σ. 239.

εμπειρία της Εκκλησίας, δίνοντας έμφαση στη διάσταση της προσευχής και του ησυχασμού. Αυτή η έμφαση αντικατοπτρίζεται και στο συγγραφικό του έργο. Η συγγραφική παραγωγή του Ware υπήρξε πλούσια, με περισσότερα από 300 άρθρα και πάνω από δέκα βιβλία στο ενεργητικό του.

Στα έργα του, όπως το *The Orthodox Way* (1979) και οι μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του, ο Ware συνδέει στοιχεία από τη δογματική θεολογία με την πνευματικότητα, αξιοποιώντας διαρκώς μαρτυρίες από την Αγία Γραφή, τους Πατέρες και τους ασκητικούς συγγραφείς της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ιδιαίτερα καθοριστική υπήρξε η συμβολή του στην ανάδειξη της Φιλοκαλίας και της ησυχαστικής παράδοσης στον αγγλόφωνο κόσμο. Ο Ware, σε συνεργασία με τον G.E.H. Palmer και τον Philip Sherrard, μετέφρασε και εξέδωσε σε πέντε τόμους την πλήρη συλλογή των πατερικών κειμένων της Φιλοκαλίας στα Αγγλικά (1979–1995). Το έργο αυτό δεν ήταν απλώς μια φιλολογική συμβολή, αλλά ένα γεγονός μείζονος σημασίας για τη διάδοση της ορθόδοξης ασκητικής κληρονομιάς στη Δύση, καθώς έφερε τους θησαυρούς των Ελλήνων Πατέρων και των ασκητών συγγραφέων σε ένα ευρύτερο διεθνές κοινό, το οποίο ερχόταν για πρώτη φορά σε επαφή με την πνευματικότητα της Ορθοδοξίας²⁹. Επιπλέον, η συμμετοχή του στη μετάφραση βασικών λειτουργικών βιβλίων, όπως Το Πεντηκοστάριο (*The Festal Menaion*, 1969) και Το Τριώδιο (*The Lenten Triodion*, 1978), συνέβαλε αποφασιστικά στη γνωριμία της ορθόδοξης λατρευτικής ζωής με το αγγλόφωνο κοινό³⁰.

Συνοψίζοντας, η ακαδημαϊκή διαδρομή του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware υπήρξε πολυμερής και εξαιρετικά επιδραστική. Ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, κατόρθωσε να εμψύσησει το ήθος και τον θησαυρό της Ορθόδοξης παράδοσης σε γενεές φοιτητών και μελετητών στη Δύση. Ως ερευνητής και συγγραφέας, διακρίθηκε για τη βαθιά γνώση των πατερικών πηγών και τη δημιουργική τους αξιοποίηση, γεφυρώνοντας την αρχαία ασκητική σοφία με τα ερωτήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Οι τιμητικές διακρίσεις και οι διεθνείς αναγνωρίσεις που του απονεμήθηκαν επιβεβαιώνουν το εύρος της προσφοράς του. Εν τέλει, η παρουσία του Κάλλιστου Ware στον ακαδημαϊκό χώρο όχι μόνο προώθησε

²⁹Βλ. Κάλλιστου Ware, *Εἰς νῆψιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, ο. π., σ. 219.

³⁰Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π.

τις ορθόδοξες σπουδές στη δυτική πανεπιστημιακή εκπαίδευση, αλλά ενέπνευσε και μια νέα γενιά θεολόγων να προσεγγίσουν τη θεολογία με πνεύμα ανοικτό, οικουμενικό και ταυτόχρονα αν όχι ριζωμένο τουλάχιστον συνδεδεμένο με την παράδοση των Πατέρων. Μέσω του διδακτικού, συγγραφικού και εκκλησιαστικού του έργου, ο Ware πρόσφερε μια ανεκτίμητη υπηρεσία, καθώς ανέδειξε την Ορθοδοξία ως ζωντανή πηγή σοφίας και πνευματικότητας εντός της παγκόσμιας ακαδημαϊκής κοινότητας, γεφυρώνοντας δημιουργικά και αγαπητικά την Ανατολή με τη Δύση.

1.4 Θεολογικές ιδιαιτερότητες και συμβολή στην πανορθόδοξη ενότητα

Ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware ανέπτυξε μια θεολογία βαθιά ριζωμένη στην ορθόδοξη παράδοση, με κεντρικές θεματικές την Εκκλησία, τη θέωση και την εσχατολογία. Στην εκκλησιολογία του τονίζει την ευχαριστιακή φύση της Εκκλησίας και την καθολικότητά της. Υιοθετεί τις αρχές της ευχαριστιακής εκκλησιολογίας, υπογραμμίζοντας ότι η βασική μονάδα της Εκκλησίας είναι η τοπική ευχαριστιακή κοινότητα γύρω από τον επίσκοπο και όχι το έθνος. Ο ίδιος επισημαίνει πως, «σεβόμενοι την εθνική ταυτότητα, οφείλουμε να μην ξεχνούμε πως η Εκκλησία στη βαθύτερη ουσία της είναι Μία και Καθολική. Το βασικό στοιχείο στη δομή της Εκκλησίας επί της γης δεν είναι το Έθνος, αλλά η τοπική σύναξη...»³¹. Με αυτή την οπτική, ο Ware επέκρινε σφοδρά τον εκκλησιαστικό εθνοφυλετισμό, χαρακτηρίζοντας τον εθνικισμό ως «συμφορά» για την Ορθοδοξία των τελευταίων αιώνων³².

Παράλληλα, στο έργο του αναδεικνύεται η διδασκαλία της θέωσης ως κεντρική διάσταση της ορθόδοξης σωτηριολογίας. Ο Ware υπογραμμίζει ότι σκοπός της πνευματικής ζωής είναι η μετοχή του ανθρώπου στη θεία ζωή, θέση που ανέπτυξε

³¹ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2001, σ. 149.

³² Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 130.

και σε ειδικές μελέτες του για τη σωτηρία και τη θέωση στην ορθόδοξη θεολογία³³. Επιπλέον, η σκέψη του έχει έναν έντονα εσχατολογικό προσανατολισμό, καθώς η Εκκλησία για τον Ware είναι φορέας της Βασιλείας του Θεού και κάθε θεολογική θέση οφείλει να νοηματοδοτείται υπό το φως των εσχάτων. Δεν αντιμετωπίζει την ορθόδοξη θεολογία ως ένα κλειστό σύστημα δογμάτων, αλλά ως ζωντανή παράδοση που πορεύεται προς την πληρότητά της στη Βασιλεία. Χαρακτηριστικά, σημειώνει την ανάγκη αυτοκριτικής ταπεινοφροσύνης, χωρίς να διακυβεύεται η πίστη στην ορθόδοξη παράδοση, αφού πρέπει να είμαστε ειλικρινείς για τις ανθρώπινες αποτυχίες μας ως άτομα και ως εκκλησιαστική κοινότητα³⁴. Αυτή η στάση φανερώνει την σύνδεση της θεολογίας του με μια πνευματικότητα ευθύνης και μετάνοιας, στην προοπτική της έσχατης αυτοσυνειδησίας της Εκκλησίας.

Ο Κάλλιστος Ware, ο ίδιος προερχόμενος από την Αγγλικανική παράδοση, κράτησε μια στάση διαλόγου και ανοικτότητας προς τη Δύση, χωρίς όμως να προδώσει τις ορθόδοξες αρχές. Μέσα από το έργο του απέφυγε τις μονομερείς ή πολεμικές προσεγγίσεις στις σχέσεις Ορθοδοξίας και Δυτικών Εκκλησιών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμά του στη μελέτη της μεταβυζαντινής θεολογίας: Στο βιβλίο του *Eustratios Argenti: A Study of the Greek Church under Turkish Rule* (1964) ανέδειξε πώς η εμπειρία τετρακοσίων ετών οθωμανικής κυριαρχίας επέδρασε στον ελληνικό θεολογικό τρόπο σκέψης και στις αντιλήψεις για τους Λατίνους, επιμένοντας ότι πρέπει να κατανοηθεί ιστορικά το πλαίσιο προκειμένου να ερμηνευθούν οι δογματικές έριδες.

Ως θεολόγος, ο Ware επεδίωξε να αναδείξει κοινά σημεία χωρίς να παραβλέπει τις δογματικές διαφορές. Διατήρησε ακέραιη την ορθόδοξη πίστη (ήδη από την μεταστροφή του το 1958 στο Οικουμενικό Πατριαρχείο), όμως παράλληλα διέθετε βαθιά γνώση της δυτικής θεολογίας και σεβασμό για τα θετικά της στοιχεία. Η στάση του απέναντι στον Ρωμαιοκαθολικισμό υπήρξε ισορροπημένη: αναγνώρισε την ιστορική περιπλοκότητα θεμάτων όπως το πρωτείο και το *filioque*, ενώ συμμετείχε ενεργά σε θεολογικούς διαλόγους για την γεφύρωση του χάσματος.

³³ Βλ. Kallistos Ware, «Salvation and Theosis in Orthodox Theology» στο *Luther et la Reforme allemande dans une perspective œcuménique*, Editions du Centre orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Chambésy, 1983, σσ. 167-184.

³⁴ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 12.

Απέναντι στον Προτεσταντισμό και ιδίως την Αγγλικανική Εκκλησία, προσέγγισε με κατανόηση και διάθεση συνεργασίας, δεδομένου και του δικού του αγγλικανικού υποβάθρου. Δεν δίστασε να συμμετάσχει σε επίσημους διαλόγους με Αγγλικανούς, Μεθοδιστές και άλλους Προτεστάντες, εκπροσωπώντας την Ορθοδοξία. Διετέλεσε, μεταξύ άλλων, συμπρόεδρος στη Μεικτή Διεθνή Επιτροπή Ορθοδόξων–Αγγλικανών, καθώς και στην προπαρασκευαστική επιτροπή διαλόγου με τους Μεθοδιστές, ενώ υπηρέτησε ως μέλος στον διεθνή διάλογο Ορθοδόξων–Ρωμαιοκαθολικών. Μέσω αυτών των ρόλων, εργάστηκε για την άρση παρεξηγήσεων αιώνων και την αναζήτηση κοινής γλώσσας. Η οικουμενική του αντίληψη αντικατοπτρίζεται και στη συμμετοχή του σε οργανισμούς όπως η Εταιρεία Αγίου Αλβανού και Αγίου Σεργίου ή η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη των Εκκλησιών, όπου ο Ware συνέβαλε στο να παρουσιαστεί η Ορθοδοξία ως ζωντανός συνομιλητής στο ευρύτερο χριστιανικό γίγνεσθαι. Συνολικά, η στάση του χαρακτηρίζεται από θεολογική ακρίβεια με ταυτόχρονη αγάπη και σεβασμό προς τους ετεροδόξους, στην κατεύθυνση της ενότητας «*ἵνα πάντες ἐν ὧσιν*».

Ένα από τα πλέον σημαντικά διακριτικά του έργου του Κάλλιστου Ware είναι η αδιάκοπη μέριμνά του για πανορθόδοξη ενότητα. Ήδη από νεαρή ηλικία, αναζήτησε βιωματικά την πανορθόδοξη εμπειρία, ταξιδεύοντας σε Ορθόδοξες χώρες, στην Ελλάδα (στην Πάτμο, στο Άγιον Όρος), στα Ιεροσόλυμα κ.α., προκειμένου να γνωρίσει όλες τις εκφράσεις της Ορθοδοξίας πέρα από τα όρια μιας μόνο παράδοσης. Αυτή η υπερεθνική και οικουμενική κατανόηση της Εκκλησίας τον βοήθησε, όταν αργότερα έγινε κληρικός, να ποιμάνει επί δεκαετίες την ορθόδοξη κοινότητα της Αγίας Τριάδος στην Οξφόρδη ενώνοντας πιστούς διαφορετικών εθνικών προελεύσεων σε μία ενιαία εκκλησιαστική οικογένεια. Ο Ware υπήρξε ο πρώτος Βρετανός ορθόδοξος επίσκοπος μετά το Σχίσμα του 1054, γεγονός με έντονο συμβολισμό. Όπως ο ίδιος τόνισε κατά την χειροτονία του το 1982, η Ορθοδοξία στη Δύση παύει να είναι «ξένη» ή προσωρινή, αλλά ριζώνει ως τοπική Εκκλησία στο νέο της περιβάλλον, χωρίς να χάνει την ελληνική και πανορθόδοξη κληρονομιά της³⁵.

Παραμένοντας πιστός στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, που ιστορικά προάγει τη διακονία πέρα από εθνικισμούς, ο Ware ενσάρκωσε το όραμα μιας υπερεθνικής

³⁵ Βλ. Kallistos Ware, «Scholasticism and Orthodoxy: Theological Method as a Factor in the Schism», *Eastern Churches Review* 5.1 (1973), σ. 16.

Ορθοδοξίας. Στα κείμενά του επανέρχεται η θέση ότι η Εκκλησία πρέπει να υπερβαίνει τους φυλετικούς και εθνικούς ανταγωνισμούς: η εθνική ταυτότητα οφείλει να υποτάσσεται στην καθολικότητα της Εκκλησίας και όχι να την υποδουλώνει. Επιμένει δε πως η Εκκλησία δεν οργανώθηκε πάνω σε εθνική, αλλά σε τοπική βάση, ώστε κάθε ενορία να αποτελεί χώρο συνάντησης όλων των πιστών ανεξαρτήτως εθνότητας³⁶.

Αυτή η εκκλησιολογική αρχή, η προτεραιότητα της τοπικής ευχαριστιακής κοινότητας έναντι του έθνους, είναι κεντρική στο έργο του και αντανakλάται τόσο στις δημοσιεύσεις όσο και στη δράση του. Σημαντική ήταν επίσης η συμβολή του Ware στην προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου των Ορθοδόξων: το 2012 σε διεθνές συνέδριο με θέμα «Εκκλησιολογία και εθνικισμός», επανέλαβε την ανάγκη υπέρβασης των διαιρέσεων και σύνθεσης μεταξύ εθνότητας και καθολικότητας στην Εκκλησία, υπογραμμίζοντας ότι ιστορικά το κριτήριο οργάνωσης της Εκκλησίας ήταν γεωγραφικό και όχι εθνικό³⁷.

Υπέρμαχος της πανορθόδοξης συνεργασίας, συμμετείχε ενεργά σε διασυνδέσεις Ορθοδόξων θεολογικών κέντρων διεθνώς (π.χ. μέσω της Ακαδημίας του Βόλου) και σε πρωτοβουλίες υπέρ της ενιαίας μαρτυρίας της Ορθοδοξίας. Δεν δίστασε να γεφυρώσει εσωτερικές πολιτισμικές διαφορές μέσα στην Ορθοδοξία: ισορρόπησε θαυμαστά ανάμεσα στη σλαβική και την ελληνική παράδοση, τιμώντας και τις δύο. Η πρώτη του επαφή με την Ορθοδοξία έγινε μέσω της ρωσικής διασποράς, όμως επέλεξε να ενταχθεί στην ελληνική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, παραμένοντας συνάμα ευγνώμων προς τη ρωσική πνευματικότητα που τον ενέπνευσε. Καθ' όλη τη θεολογική του πορεία, αισθανόταν εξίσου άνετα στο ελληνικό όσο και στο ρωσικό περιβάλλον, γεγονός που του επέτρεψε να λειτουργεί ως γέφυρα μεταξύ των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών. Αξιοσημείωτη είναι και η ικανότητά του να συνθέτει δημιουργικά διαφορετικά θεολογικά ρεύματα: αξιοποίησε τόσο τη «νεοπατερική σύνθεση» θεολόγων όπως ο Γ. Φλωρόφσκυ, ο Βλ. Λόσκυ, ο π. Ι. Ρωμανίδης και ο Ι. Ζηζιούλας, όσο και τη ρωσική θρησκευτική

³⁶ Βλ. Κάλλιστος Ware, *Ενότητα και Μαρτυρία*, μτφρ. Νατάσα Σανίκα, Αθήνα 1985, σσ. 21-22.

³⁷ Βλ. Kallistos Ware, «“Neither Jew nor Greek”: Catholicity and Ethnicity», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 57, 3-4 (2013), σσ. 235-246.

αναγέννηση μορφών όπως ο Σ. Μπούλγκακωφ, ή ο Π. Φλωρένσκυ. Με τον τρόπο αυτό, ο Ware πραγματώνει την «ενότητα μέσα στη διαφορά», ενότητα που τόσο κήρυξε και η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την αξιόπιστη ορθόδοξη μαρτυρία στον σύγχρονο κόσμο.

Ο Κάλλιστος Ware ξεχωρίζει ως θεολόγος που συνδυάζει την πιστότητα στην πατερική και μυστική παράδοση με μια αξιοθαύμαστη ικανότητα να «μεταφράζει» την Ορθόδοξη θεολογία στη γλώσσα του σύγχρονου ανθρώπου. Μαθητής των Πατέρων και ειδικός στην πατρολογία, ο Ware άντλησε από την ασκητική και νηπτική παράδοση τα θεμέλια της θεολογικής του σκέψης. Συμμετείχε στην έκδοση της Φιλοκαλίας στα αγγλικά και μετέφρασε σημαντικά λειτουργικά κείμενα, όπως το Πεντηκοστάριο και το Εορτολόγιο στη γλώσσα της δύσης.

Μέσα από τέτοια έργα, ο Ware απέδειξε ότι η ορθόδοξη θεολογία διαθέτει δυνατότητα να μεταφραστεί, μπορεί να εκφραστεί με όρους κατανοητούς στο σύγχρονο μορφωμένο κοινό, χωρίς να χάσει την ουσία της. Η γλώσσα του είναι απλή, γλαφυρή αλλά και θεολογικά ακριβής, συνδυάζοντας το βάθος με την σαφήνεια. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μεθόδου του είναι η σύνδεση θεολογίας και εμπειρίας προσευχής. Για τον Ware, η αληθινή θεολογία είναι κατ' εξοχήν εμπειρική και προσευχητική – συνεχίζοντας την παράδοση των Πατέρων, θεωρεί ότι «όποιος **προσεύχεται είναι θεολόγος**». Αυτό φαίνεται όχι μόνο στα γραπτά του για την νοερά προσευχή (π.χ. στο βιβλίο του *Η δύναμη του ονόματος για την Ευχή του Ιησού*) αλλά και στη γενικότερη πνευματική του έμφαση σε κάθε θεολογικό ζήτημα.

Ακόμη και όταν πραγματεύεται σύγχρονα προβλήματα, όπως τα βιοηθικά διλήμματα ή τα κοινωνικά αιτήματα, ο Ware το κάνει μέσα από μια οπτική βαθιά θεολογική και ταυτόχρονα προφητική: καλεί την Ορθόδοξη θεολογία να ανανεώνεται δημιουργικά, να αντιμετωπίζει με παρρησία τα δύσκολα θέματα με οδηγό το Άγιο Πνεύμα και να μην επαναπαύεται σε σχήματα του παρελθόντος. Δεν αντιμετώπισε τη θεολογία ως ένα κλειστό σύστημα θέσεων, αλλά ως διαρκή αναζήτηση της αλήθειας μέσα στην Εκκλησία. Ως επίσκοπος και θεολόγος, ο Ware δεν δίστασε να επανεξετάσει απόψεις του όταν έκρινε ότι το ποιμαντικό συμφέρον και η αλήθεια το απαιτούν. Ο ίδιος έδωσε παράδειγμα σε αυτό το πεδίο, τολμώντας να επαναξιολογήσει θέματα ταμπού για την ορθόδοξη παράδοση, όπως είναι για παράδειγμα η χειροτονία των γυναικών. Χαρακτηριστικά, στο θέμα αυτό, ο Ware με

παρρησία αναθεώρησε παλαιότερες τοποθετήσεις του. Ενώ το 1978 θεωρούσε αδιανόητη τη χειροτονία γυναικών, πλέον δηλώνει πολύ πιο επιφυλακτικός και αναγνωρίζει ότι πολλά επιχειρήματα και από τις δύο πλευρές δεν είναι απολύτως πειστικά. Συνεπώς, όπως ο ίδιος γράφει, «εμείς οι Ορθόδοξοι πρέπει να θεωρούμε το ζήτημα αυτό ουσιαστικά ανοιχτό... [και] να μην νομίζουμε ότι όλα έχουν ήδη οριστικά διευκρινιστεί»³⁸.

Η τόλμη και η ειλικρίνιά του αυτή φανερώνουν την βαθιά του θεολογική ταπεινότητα και ετοιμότητα να ακούσει τη φωνή του Πνεύματος. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ware δίνει έμφαση στην αυτοκριτική στάση των Ορθοδόξων απέναντι στον σύγχρονο κόσμο: μας προτρέπει να αποφεύγουμε τη θριαμβολογία και την αυτάρκεια, και να είμαστε ειλικρινείς για τις αδυναμίες μας, διατηρώντας ωστόσο ακέραιη την αφοσίωσή μας στην ορθόδοξη πίστη. Έτσι, η θεολογική του γλώσσα συνδυάζει την πιστότητα στην Παράδοση με ένα πνεύμα διαλόγου, ανοικτότητας και μετανοίας. Ο Κάλλιστος Ware, με τον μοναδικό τρόπο διδασκαλίας του και το φωτισμένο λόγο του, κατόρθωσε να αναδείξει την ορθόδοξη θεολογία στη Δύση, συμβάλλοντας τόσο στη συνάντηση της Ανατολής με τη Δύση σε θεολογικό επίπεδο, όσο και στην ανανέωση της ίδιας της ορθόδοξης αυτοσυνειδησίας σε πανορθόδοξη κλίμακα.

Μέσω του έργου του, η Ορθοδοξία βγήκε από την απομόνωση και παρουσιάστηκε ως ζωντανή παράδοση ικανή να διαλεχθεί ισότιμα με άλλες χριστιανικές ομολογίες και με τον σύγχρονο κόσμο, παραμένοντας ταυτόχρονα πιστή στις μυστικές της ρίζες. Η παρακαταθήκη του στο πεδίο αυτό υπήρξε καθοριστική για την πορεία προς «μίαν ποίμνην και ένα Ποιμένα» αλλά και για την ενότητα των Ορθοδόξων εν μέσω ποικιλίας γλωσσών και εθνών, κατά το πρότυπο της Πεντηκοστής.

³⁸ Βλ. Kallistos Ware, «Man, Woman and the Priesthood of Christ», στο Peter Moore (επιμ.), *Women and the Priesthood*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 1983, σ. 7.

Κεφάλαιο 2ο: Η Αγία Γραφή και η Παράδοση ως θεμέλια της Ορθόδοξης πνευματικότητας

2.1 Αγία Γραφή και Πατέρες της Εκκλησίας

Η μελέτη της Αγίας Γραφής και της πατερικής παράδοσης της Εκκλησίας αποκαλύπτει ότι η πορεία του ανθρώπου προς τη σωτηρία και τη θέωση δεν αποτελεί μια αυτόματη διαδικασία, αλλά έναν διαρκή και επίπονο πνευματικό αγώνα. Στο πλαίσιο αυτού του αγώνα, η θεία χάρη κατέχει πρωταρχική θέση, καθώς αποτελεί τη δύναμη που ανακαινίζει τον άνθρωπο και τον οδηγεί στην κοινωνία με τον Θεό. Ωστόσο, η ενέργεια της χάριτος δεν καταργεί την ανθρώπινη ελευθερία ούτε ενεργεί ανεξάρτητα από αυτήν. Αντιθέτως, προϋποθέτει τη συνειδητή ανταπόκριση και την εκούσια συγκατάθεση του ανθρώπου, ο οποίος καλείται να συνεργαστεί ενεργά με τον Θεό στο έργο της πνευματικής του τελείωσης.

Η συνεργασία αυτή εκφράζεται μέσα από μια διπλή κίνηση της ανθρώπινης ύπαρξης. Πρώτον, ο άνθρωπος οφείλει να απομακρυνθεί από την αμαρτία, να απορρίψει τα πάθη που τον αποξενώνουν από τον Δημιουργό του και να αγωνιστεί εναντίον κάθε μορφής κακού που αλλοιώνει την αυθεντική του φύση. Η μετάνοια, ως συνεχής αλλαγή νοοτροπίας και τρόπου ζωής, αποτελεί το πρώτο και αναγκαίο βήμα αυτής της πορείας. Δεύτερον, απαιτείται η θετική στροφή ολόκληρης της ανθρώπινης ύπαρξης προς τον Θεό. Ο πιστός καλείται να καλλιεργήσει τις ευαγγελικές αρετές, να τηρεί τις εντολές του Χριστού και να συμμετέχει ενεργά στη μυστηριακή και λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Μέσα από αυτή την πορεία, η ανθρώπινη θέληση εναρμονίζεται σταδιακά με το θείο θέλημα, γεγονός που οδηγεί στην πνευματική ωρίμανση και στην αποκατάσταση της κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό³⁹.

Η ορθόδοξη θεολογία περιγράφει αυτή τη σχέση ως «συνεργία» μεταξύ της θείας χάριτος και της ανθρώπινης ελευθερίας. Η σωτηρία δεν είναι ούτε αποκλειστικά έργο του ανθρώπου ούτε αποτέλεσμα μιας μονομερούς θείας ενέργειας που παρακάμπτει την ανθρώπινη βούληση. Αντίθετα, αποτελεί καρπό της συνάντησης της άκτιστης χάριτος του Θεού με την ελεύθερη ανταπόκριση του ανθρώπου. Μέσα σε

³⁹ Βλ. Δημητρίου Μιχαηλίδη, *Θεωρία και πράξη στο μυστήριο της σωτηρίας του ανθρώπου κατά τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή*, (ιδιδ. Διατρ.), Θεσσαλονίκη 2019, σ. 136.

αυτή τη δυναμική και προσωπική σχέση πραγματοποιείται η πνευματική μεταμόρφωση του πιστού και καθίσταται δυνατή η πορεία προς τη θέωση, η οποία συνιστά τον ύψιστο προορισμό της ανθρώπινης ύπαρξης σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση.

Έρχεται λοιπόν η Αγία Γραφή να αναδείξει αυτή την πνευματική πραγματικότητα ενθαρρύνοντας και ωθώντας τον άνθρωπο συμβουλεύοντας τον: «ἔκκλινον ἀπό κακοῦ καί ποιήσον ἀγαθόν»⁴⁰. Η πλήρης απόρριψη των παθών ⁴¹ και η κατάκτηση των πνευματικών αρετών, καταδεικνύει για τον πιστό άνθρωπο την οφειλή της πλήρους αφοσίωσης στον Θεό, έτσι ώστε να λάβουμε εξ ολοκλήρου την χάρη Του. Με άλλα λόγια, η τήρηση των εντολών προάγει μία κοινωνίας πραγματικής Αγάπης, μιας και «αὕτη ἐστίν ἡ ἀγάπη, ἵνα περιπατῶμεν κατὰ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ»⁴².

Η πραγματικότητα αυτή καταδεικνύει ότι η γνώση του Θεού δεν αποτελεί απλώς αποτέλεσμα διανοητικής αναζήτησης, αλλά καρπό της πνευματικής ζωής. Μέσα από τα αγαθά έργα και την καλλιέργεια των χριστιανικών αρετών, ο πιστός προχωρεί σταδιακά σε μια βαθύτερη και βιωματική σχέση με τον Θεό, αποκτώντας αληθινή γνώση της παρουσίας και της ενέργειάς Του⁴³. Όλη αυτή η πορεία προς τον Θεό περιγράφεται μέσα στην πατερική γραμματεία ως “πρακτική φιλοσοφία”, “φυσική θεωρία” και “θεολογική μυσταγωγία” κι οποίες επιτυγχάνονται με τη συμμετοχή μας στα ιερά Μυστήρια της Εκκλησίας.

Επομένως, η πορεία του ανθρώπου προς τον Θεό δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια αυτόματη ή μηχανική διαδικασία. Αντίθετα, προϋποθέτει συνεχή αγώνα, επιμονή

⁴⁰ Ψαλμ. 36, 27· Α΄ Πέτρ. 3, 10.

⁴¹ Επ’ Για το θέμα αυτό βλ.: Dumitru Staniloae, *Orthodox Spirituality: A practical guide for the faithful and a definitive manual for the scholar*, (μετάφρ. Archim. Jerome (Newville) and Otilia Kloos), εκδ. St. Tikhon’s Seminary Press, South Canaan ²2003, σσ. 77-118· Βλ. Jean Claude Larchet, *Η θεραπευτική τῶν πνευματικῶν νοσημάτων*, τόμ. Α’, σσ. 233-418.

⁴² Β΄ Ιω. 1, 6.

⁴³ Βλ. Χαράλαμπος Σωτηροπούλου, «Ἡ διά τῶν ἀρετῶν ἀπάθεια κατὰ τόν ἅγιον Μάξιμον τόν Ὁμολογητήν», *Θεολογία* 50, 2 (1979), σσ. 567-571· Για το θέμα της διπλής μεταστροφής του πιστού βλ. Jean Claude Larchet, *Η θεραπευτική τῶν πνευματικῶν νοσημάτων. Εἰσαγωγή στήν ἀσκητική παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, τόμ. Β’, (μετάφρ. Χρίστου Κούλα), εκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα ²2009, σσ. 9-29.

και προσωπική άσκηση, ώστε ο άνθρωπος να καταστεί σταδιακά ικανός να δεχθεί και να βιώσει την ενέργεια της θείας χάριτος. Η μετάβαση από την κατάσταση της πνευματικής φθοράς στην κατάσταση της κοινωνίας με τον Θεό συνιστά μια βαθιά βιωματική εμπειρία, η οποία πραγματώνεται μέσα από τον καθημερινό πνευματικό αγώνα του πιστού. Στο πλαίσιο αυτού του αγώνα, ο χριστιανός καλείται αφενός να αντισταθεί στα πάθη και στις αμαρτωλές κλίσεις που τον κρατούν δέσμιος της πτώσης και αφετέρου να καλλιεργήσει τις αρετές που τον οδηγούν στην πνευματική ελευθερία και στην αληθινή γνώση του Θεού.

Καθοριστικό ρόλο σε αυτή την πορεία διαδραματίζουν οι θείες εντολές, οι οποίες λειτουργούν ως ασφαλής οδηγός και κριτήριο της πνευματικής ζωής. Μέσα από την πιστή τήρησή τους, ο άνθρωπος θεραπεύεται από τα πάθη, καθαρίζει την καρδιά του και προχωρεί σταδιακά προς την αποκατάσταση της σχέσης του με τον Θεό, καθιστάμενος ολοένα και περισσότερο δεκτικός της χάριτός Του⁴⁴. Τα πάθη λοιπόν αποτελούν και για το Μητροπολίτη Κάλλιστο Ware, παρορμήσεις της ψυχής, αντίθετες με τη φύση του ανθρώπου. Την άποψη αυτή την υιοθετεί, αφού προηγουμένως έχει αναφερθεί στον όρο πάθος έτσι όπως τον ερμηνεύουν οι αρχαίοι Έλληνες και έπειτα οι Πατέρες της Εκκλησίας⁴⁵.

Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η αποχή από την έμπρακτη τέλεση της αμαρτίας αποτελεί τη θεμελιώδη βάση και την αφετηρία του επίμονου πνευματικού αγώνα που καλείται να διεξαγάγει κάθε άνθρωπος απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό. Τα πάθη δεν ταυτίζονται με τις ίδιες τις αμαρτωλές πράξεις, αλλά συνιστούν τις εσωτερικές εκείνες νοσηρές καταστάσεις της ψυχής που εκδηλώνονται και ενισχύονται μέσω της αμαρτίας⁴⁶. Για το λόγο αυτό, ο κάθε πιστός απαραιτήτως χρειάζεται να αποφεύγει τα πάθη, ώστε βαθμιαία να αποκτήσει τις αρετές: «*Διὰ μὲν τῆς ἐργασίας τῶν ἐντολῶν τὰ πάθη ὁ νοῦς ἀποδύεται*»⁴⁷, αναφέρει ο ιερός Μάξιμος. Κατά συνέπεια, ο κύριος στόχος της πνευματικής πράξης είναι η κάθαρση της ψυχής

⁴⁴ Βλ. Δημητρίου Μιχαηλίδη, *Θεωρία και πράξη στο μυστήριο της σωτηρίας του ανθρώπου κατά τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή*, ο. π., σσ. 137-138.

⁴⁵ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Έχθροί ή φίλοι; Τό σῶμα, ή ψυχή καί τά πάθη τοῦ ἀνθρώπου*, μτφρ. Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου, εκδ. Έν Πλῶ, Αθήνα 2014, σσ. 83 κ. εξ.

⁴⁶ Βλ. Γεωργίου Ί. Μαντζαρίδη, *Όρθόδοξη Πνευματική ζωή*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 21993, σ. 69.

⁴⁷ *Κεφάλαια περί αγάπης* 1, 94, PG 90, 981B.

από τις παθητικές αυτές καταστάσεις που εμποδίζουν την κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό⁴⁸. Για να επιτευχθούν όμως όλα αυτά, ο Κάλλιστος Ware, υπογραμμίζει την αναγκαιότητα πρωτίστως της μετάνοιας⁴⁹, καθώς το να υπερβούμε τα πάθη μας αφορά σε όλους τους ανθρώπους κι όχι μόνο στους ασκητές⁵⁰.

Η μετάβαση επομένως από την πράξη στη θεωρία, μέσω των πνευματικών σταδίων της πρακτικής φιλοσοφίας, της φυσικής θεωρίας και της θεολογικής μυσταγωγίας, όπως ερμηνεύονται στην πατερική γραμματεία, αποτελεί τον σκοπό αλλά και το επιστέγασμα της εν Χριστῷ ζωής. Στο πρώτο στάδιο λοιπόν, ο πιστός χριστιανός ως οδοδείκτη στον αγώνα αυτό έχει τις εντολές, που απομακρύνουν τα πάθη. Ή όπως αναφέρει ο άγιος Μάξιμος, την “πρακτική φιλοσοφία” την πραγματοποιούν ο φόβος, η ευσέβεια και η γνώση: «τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν φόβος, εὐσέβειά τε καὶ γνῶσις ἐργάζονται»⁵¹.

Το επόμενο στάδιο, αυτό της φυσικής θεωρίας, αποτελεί το δεύτερο σκαλοπάτι από το οποίο αρχίζει ο φωτισμός του πιστού. Στην κατάσταση αυτή, ο πιστός έχοντας μαζί του την κάθαρση από τα πάθη και τις αρετές, αρχίζει σταδιακά πλέον να θεωρεί τον Θεό. Στο στάδιο αυτό ο άγιος Μάξιμος αναφέρει ότι ο πιστός χρειάζεται να έχει μαζί του την ισχύ, τη βουλή και τη σύνεση, ώστε να κατορθώσει τη “φυσική, πνευματική θεωρία”: «Τὴν δὲ φυσικὴν ἐν πνεύματι θεωρίαν, ἰσχύς, καὶ βουλή, καὶ σύνεσις κατορθοῦσι»⁵².

Με άλλα λόγια, στην κατάσταση της “φυσικής θεωρίας” ο πιστός αρχίζει να έχει μία πρώτη, εμπειρική βίωση του θείου φωτισμού, καθώς μέσω αυτής καθίσταται δυνατή αφενός η γνώση για τους λόγους των όντων και αφετέρου η αιτία ύπαρξής τους: «Ἐν μὲν τῇ τῶν ὁρατῶν θεωρίᾳ γενόμενος ὁ νοῦς ἢ τοὺς φυσικοὺς αὐτῶν λόγους ἐρευνᾷ ἢ τοὺς δι’ αὐτῶν σημαινόμενους ἢ αὐτὴν τὴν αἰτίαν ζητεῖ»⁵³.

⁴⁸ Βλ. Tomás Špidlik, *Η πνευματικότητα τοῦ ἀνατολικοῦ Χριστιανισμοῦ*, (μετάφρ. Βασιλείου Στ. Ψευτογκᾶ), εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 342.

⁴⁹ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Ο ὀρθόδοξος δρόμος*, ο. π., σ. 230.

⁵⁰ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 232.

⁵¹ *Κεφάλαια περί ἀγάπης* 4, 47, PG 90, 1057C.

⁵² *Κεφάλαια περί ἀγάπης* 4, 47, PG 90, 1057C.

⁵³ *Κεφάλαια περί ἀγάπης* 1, 98, PG 90, 981D.

Επομένως, στην ενδιάμεση κατάσταση της “φυσικής θεωρίας” αυτό που επιτυγχάνεται είναι η γνώση των όντων της φύσης, δηλαδή των κτισμάτων, μέσω των οποίων ο άνθρωπος θεωρεί τον Θεό⁵⁴. Η γνώση αυτή, συμπληρώνει ο άγιος Μάξιμος, κινείται σε δύο επίπεδα· στη γνώση των ορατών και στη γνώση των αόρατων σωμάτων: «διὰ δὲ τῆς τῶν ὁρατῶν πνευματικῆς θεωρίας, τὰ ἐμπαθῆ τῶν πραγμάτων νοήματα· διὰ δὲ τῆς τῶν ἀοράτων γνώσεως, τὴν τῶν ὁρατῶν θεωρίαν»⁵⁵.

Το τελευταίο στάδιο, αυτό της θεολογικής μυσταγωγίας, αποτελεί για ολόκληρη την πατερική διδασκαλία, το τελευταίο και τελειότερο στάδιο της ανάβασης του πιστού προς τον Θεό, ο οποίος βρίσκεται μέσα σε όλα και πάνω και πέρα από όλα⁵⁶. Πρόκειται για το απαύγασμα της επίπονης προσπάθειας του ανθρώπου να ενωθεί με τον Δημιουργό του. Πρόκειται για μία κατάσταση η οποία αφορά στο μέλλοντα αιώνα, όμως οι άγιοι ήδη έχουν μία πρόγευση από την παρούσα ζωή⁵⁷.

Στην κατάσταση αυτή, ο πιστός ελεύθερος από οποιαδήποτε πάθη, «ἐκζητῆσαι τὸ πρόσωπον Κυρίου παντοκράτορος»⁵⁸. Είναι μία κατάσταση την οποία χαρίζει μόνο η σοφία: «τὴν δὲ μυστικὴν θεολογίαν σοφία μόνη θεία χαρίζεται»⁵⁹.

Ο Χριστός είναι η «ὁδός, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή»⁶⁰. Αυτός προσφέρει την αληθινή εν Χριστῷ ζωή, δωρίζοντας ως «πνευματικόν πόμα καὶ βρῶμα»⁶¹ το Σώμα και το Αίμα Του. Αυτή η προσχώρηση του θελήματός μας στο δικό Του πραγματώνεται στρέφοντας ο άνθρωπος όλη την ψυχοσωματική του υπόσταση προς την Εκκλησία. Ως γνωστόν, ο Χριστός είναι «ἡ κεφαλὴ τοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας»⁶² κι εμεῖς «μέλη τοῦ Σώματος αὐτοῦ»⁶³. Ο κάθε άνθρωπος γίνεται

⁵⁴ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 258.

⁵⁵ *Κεφάλαια περί αγάπης* 1, 94, PG 90, 981C.

⁵⁶ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 231.

⁵⁷ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π.

⁵⁸ *Ζαχ.* 8, 21.

⁵⁹ *Κεφάλαια διάφορα οικονομικά* 4, 79, PG 90, 1340A.

⁶⁰ *Ιω.* 14, 6.

⁶¹ *Α΄ Κορ.* 10, 3-4.

⁶² *Κολ.* 1, 18.

⁶³ *Εφ.* 5, 30.

δεκτικός των θείων δωρεών, καθώς «οὐδείς ποτέ τὴν ἑαυτοῦ σάρκα ἐμίσησεν, ἀλλ' ἐκτρέφει καὶ θάλπει αὐτὴν καθὼς καὶ ὁ Κύριος τὴν Ἐκκλησίαν»⁶⁴ κι οι οποίες μεταδίδονται προς τα μέλη της Εκκλησίας μέσω των Μυστηρίων της.

Εντάσσοντας το προσωπικό μας θέλημα στο θέλημα του Χριστού διά της συμμετοχής μας στα ιερά Μυστήρια της Εκκλησίας και ελεύθερα εφαρμόζοντας τον λόγο του ίδιου του Κυρίου: «ὁ ἀκολουθῶν ἐμοί οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆς ἐν ἐμοί ζωῆς»⁶⁵, επιτυγχάνουμε την αληθινὴ ἐν Χριστῷ ζωὴ. Οι Πατέρες της Εκκλησίας είναι σαφείς όταν αναφέρονται σε αὐτήν. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τον ἅγιο Νικόλαο Καβάσιλα, ο οποίος ομιλώντας για τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ τονίζει ὅτι «πᾶσα τῶν ἀνθρώπων ἡ σωτηρία, τοῦ τε τὰ ἱερώτατα μυστήρια μνηθῆναι, καὶ τοῦ πρὸς ἀρετὴν ἀσκῆσαι τὴν γνώμην»⁶⁶. Σε ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του, ο ἱερός Πατήρ θα υπογραμμίσει τὴ σημασία που ἔχει τὸ μυστήριο τῆς βάπτισης, ὡς τὸ πρῶτο βῆμα για τὴν ἐνταξὴ μας στὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ, λέγοντας χαρακτηριστικά ὅτι «Ἡ γὰρ ἐν τῷ βαπτίσματι γέννησις ἀρχὴ τῆς μελλούσης ἐστὶ ζωῆς»⁶⁷.

2.2 Ἱερά μυστήρια

Τὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἐνστερνίζεται καὶ ὁ Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware, ὁ οποίος στηριζόμενος στὴν Ἀγία Γραφή καὶ στὴν Πατερικὴ Παράδοση, καταθέτει κι ὁ ἴδιος τὴ μαρτυρία του γιὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ. Για τὴν εἰσοδὸ μας στὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ, καὶ στὴν ἐν γένει συμμετοχὴ μας στα μυστήρια τῆς Εκκλησίας, προϋποθέτει κανεῖς πρῶτα νὰ ἔχει βαπτιστεῖ⁶⁸. Ἡ τριπλὴ κατάδυση με ταυτόχρονη ἐπίκληση τῆς Ἀγίας Τριάδος, συνιστᾷ αφενὸς τὸ θάνατο τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου καὶ αφετέρου τὴν ἀνάστασή του καινοῦ, καθὼς αὐτὸ υπογραμμίζεται ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Αποστόλου Παύλου⁶⁹. Ὁ ἄνθρωπος που βαπτίστηκε στὸ ὄνομα του

⁶⁴ Ἐφ. 5, 29.

⁶⁵ Ἰω. 8, 12.

⁶⁶ Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς 3, PG 150, 577C.

⁶⁷ Ο. π., 2, PG 150, 541A.

⁶⁸ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Ὁ Ὁρθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 234.

⁶⁹ Ρωμ. 6, 3-4.

Χριστού, ενδύθηκε τον Χριστό⁷⁰, γι' αυτό το λόγο αν δεν υπάρξει κατάδυση, χάνεται η αντιστοιχία μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού νοήματος, και ανατρέπεται ο συμβολισμός του μυστηρίου, θα αναφέρει ο μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware⁷¹. Δεν είναι λάθος επομένως όταν ο Ware τονίζει ότι το βάπτισμα είναι χριστοειδές και αγιοπνευματικό⁷².

Στη συνέχεια, ακολουθεί το μυστήριο του χρίσματος. Το εκάστοτε παιδί που χρίεται με το άγιο μύρο κατά το μυστήριο της βάπτισης, λαμβάνει τη δωρεά του Αγίου Πνεύματος, μετέχοντας στη βασιλική ιεροσύνη του Χριστού⁷³. Όπως επισημαίνει κι ο ευαγγελιστής Ιωάννης: «καί ὑμεῖς χρίσμα ἔχετε ἀπὸ τοῦ ἁγίου, καί οἴδατε πάντα»⁷⁴. Ο νεοφώτιστος λοιπόν καθίσταται μάρτυρας της αλήθειας και προφήτης⁷⁵.

Παράλληλα, με τα δύο προαναφερθέντα μυστήρια της Εκκλησίας, έχουμε στη συνέχεια το «κεφαλαιοδέστερον μυστήριο», τη θεία Λειτουργία. Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι η βάπτισμα αποτελεί τη γέννηση, το Χρίσμα λαμβάνει τη θέση ενέργειας και πνευματικής κίνησης, ενώ το άγιο Ποτήριο της θείας Ευχαριστίας είναι η βρώση και η πόση⁷⁶. Ο Χριστός λοιπόν προσφέρει τη σάρκα και το αίμα Του στην Εκκλησία, με άλλα λόγια «ἐκτρέφει καὶ θάλπει τὴν Ἐκκλησίαν»⁷⁷, τελειοποιεῖ ἐν χρόνῳ τους πιστούς, πραγματώνοντας έτσι την ἐν Χριστῷ ζωή. Φυσικά, όλα αυτά τα μυστήρια δεν τελούνται μηχανικά αλλά πάντοτε μέσω της ενέργειας του Αγίου Πνεύματος.

⁷⁰ Γαλ. 3, 27.

⁷¹ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 440.

⁷² Βλ. Κάλλιστου Ware, *Εἰς νῆψιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, σ. 39.

⁷³ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 441.

⁷⁴ Α' Ιωαν. 2, 20.

⁷⁵ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 441-442. Στο σημείο αυτό, ο Μητροπολίτης Ware μας δίνει ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με το Χρίσμα και οι οποίες αφορούν σε όσους αλλάζουν την πίστη τους ή προσέρχονται στην Ορθοδοξία από άλλα δόγματα. Σε κάθε περίπτωση το Χρίσμα το ονομάζει μυστήριο συμφιλίωσης. Βλ., ο. π., σ. 442.

⁷⁶ *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* 2, PG 150, 521C.

⁷⁷ Έφ. 5, 29.

Στο σημείο αυτό βέβαια, ο Κάλλιστος Ware, προβαίνει σε μία διαφορετική προσέγγιση της θείας Λειτουργίας. Ειδικότερα, επισημαίνει τις διαφορές που εντοπίζονται αν κανείς συγκρίνει τη θεία Λειτουργία που επιτελούν οι Ρωμαιοκαθολικοί με εκείνη που επιτελούν οι Ορθόδοξοι⁷⁸.

Σε μία άλλη του μελέτη ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware, θα επιχειρήσει μία διαφορετική προσέγγιση της θείας Λειτουργίας, υπό το πρίσμα της συλλογικής, κοινής φύσης της. Πιο συγκεκριμένα, δίνει έμφαση στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται κατά τη διάρκεια της θείας Λειτουργίας, υπογραμμίζοντας ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων οι λέξεις που χρησιμοποιούνται είναι σε Α' πληθυντικό και σε ελάχιστες σε Α' ενικό⁷⁹. Ιδιαίτερη μνεία όμως γίνεται στις υποκλίσεις. Ο Κάλλιστος Ware, αναδεικνύει τις υποκλίσεις στο πλαίσιο της αμοιβαίας αγάπης, καθώς και τη σημασία της αλληλεγγύης στη διακονία⁸⁰.

Επιπρόσθετα με τα παραπάνω, εξίσου σημαντικό ρόλο στην *έν Χριστῷ* ζωή διαδραματίζει το μυστήριο της μετάνοιας και της εξομολόγησης. Ως μυστήριο προσφέρεται στον πιστό για να συγχωρεθούν οι αμαρτίες του. Αυτό πραγματοποιείται μετά από τις ειδικές συγχωρητικές ευχές που διαβάζει ο ιερέας. Για το λόγο αυτό, το μυστήριο της μετάνοιας και της εξομολόγησης ονομάζεται πολλές φορές και δεύτερο βάπτισμα⁸¹.

Ο Θεός, γνωρίζοντας την ατέλεια της μεταπτωτικής μας θέλησης, έδωσε μέσω των Αποστόλων Του, και κατ'επέκταση στους ιερείς, τη δυνατότητα της αφέσεως των αμαρτιών μας, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Χριστού: «*λάβετε Πνεῦμα Ἅγιον, ἃν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφίενται αὐτοῖς· ἃν τινων κρατῆτε, κεκράτηνται*»⁸². Με τη μετάνοια και την εξομολόγηση, ο πιστός επανασυνδέεται με το εκκλησιαστικό σώμα, από το οποίο απομακρύνθηκε λόγω της αμαρτίας.

⁷⁸ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 447 κ. εξ.

⁷⁹ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ειρήνη του Θεού. Τα μυστήρια ως μέσα θεραπείας*, μτφρ. Νικολάου Ασπρούλη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2022, σ. 77.

⁸⁰ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 82.

⁸¹ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 455.

⁸² *Ιω.* 20, 22-23.

Ο Θεός θέλει «πάντας σωθῆναι»⁸³ και για όσους τους εξαπάτησε ο διάβολος να επιστρέψουν «ἀπό σκότους εἰς φῶς καί ἀπό τῆς ἐξουσίας τοῦ Σατανᾶ ἐπὶ τόν Θεόν, τοῦ λαβεῖν αὐτοῖς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν»⁸⁴. Η επιστροφή στους κόλπους της Πατρικής αγκαλιάς, «χαρά γίνεται ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῶ μετανοοῦντι»⁸⁵. Μάλιστα, τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, όταν ο εξομολογούμενος τελείωνε όλα όσα είχε να πει στην εξομολόγηση, ακουμπούσε τα χέρια του στο λαιμό του ιερέα, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό ότι πλέον φεύγει το βάρος της αμαρτίας από επάνω του και το εναποθέτει στους ώμους του ιερέα⁸⁶.

Κατόπιν, ο Μητροπολίτης Διοκλείας θα αναφερθεί στα μυστήρια της ιεροσύνης, του γάμου και του ευχελαίου. Εκκινώντας από το μυστήριο της ιεροσύνης, ο Κάλλιστος Ware, θα αναφερθεί στους βαθμούς ιεροσύνης, αυτών του Διακόνου, του Πρεσβυτέρου και του Επισκόπου και στον τρόπο χειροτονίας του κάθε ενός. Πιο συγκεκριμένα, για να χειροτονηθεί κάποιος Διάκονος ή Πρεσβύτερος αρκεί μόνο η παρουσία ενός Επισκόπου, ενώ για τον Επίσκοπο απαιτείται η παρουσία τριών Επισκόπων⁸⁷.

Αυτά που έχουν ιδιαίτερη σημασία στο σημείο αυτό, είναι δύο: το πρώτο αφορά στον έγγαμο κι άγαμο κλήρο. Ένας λαϊκός που πρόκειται να χειροτονηθεί Διάκονος κι αργότερα Πρεσβύτερος, μπορεί να είναι είτε έγγαμος είτε άγαμος. Όμως, αν κάποιος επιθυμεί να προχωρήσει στο βαθμό του Επισκόπου, τότε θα πρέπει να είναι οπωσδήποτε άγαμος, πρακτική που παγιώθηκε μετά τον 6^ο με 7^ο αι, μ.Χ.⁸⁸. Το δεύτερο σημείο έχει να κάνει με το ζήτημα της χειροτονίας των γυναικών, είτε στο βαθμό των διακονισσών είτε στο βαθμό του Πρεσβυτέρου, ένα θέμα στο οποίο πολλές φορές έχει αναφερθεί ο Μητροπολίτης Ware σε μελέτες του. Μέσα από μία σειρά ερωτημάτων και προβληματισμών, ο ίδιος επιχειρεί να αναδείξει τις δύο απόψεις, αυτή που δε συμφωνεί με τη χειροτονία των γυναικών και την αντίθετη, η

⁸³ Α' Τιμ. 2, 4.

⁸⁴ Πραξ. 26, 18.

⁸⁵ Λουκ. 15, 10.

⁸⁶ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ειρήνη του Θεού. Τα μυστήρια ως μέσα θεραπείας*, ο. π., σ. 40.

⁸⁷ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 459.

⁸⁸ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο.π., σ. 460 κ. εξ.

οποία τίθεται υπέρ για να καταλήξει ότι το θέμα αυτό χρειάζεται περαιτέρω συζήτηση και μελέτη από μέρους των ορθόδοξων χριστιανών⁸⁹.

Κατόπιν, ο Μητροπολίτης Διοκλείας, θα κάνει λόγο για το μυστήριο του γάμου. Στην αρχή της ενότητας, ο Κάλλιστος Ware θα δώσει ορισμένες πληροφορίες, οι οποίες αφορούν στο τρόπο τέλεσης του μυστηρίου⁹⁰. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνει σε θέματα, όπως η λύση του γάμου, οι σεξουαλικές επαφές αλλά και λεπτά θέματα όπως για παράδειγμα οι μέθοδοι αντισύλληψης και ο γάμος των ομοφυλοφίλων.

Επαναλαμβάνοντας τη σταθερή άποψη της Εκκλησίας, ο Κάλλιστος Ware, υπογραμμίζει ότι επιτρέπεται το διαζύγιο σύμφωνα με το λόγο του ίδιου του Κυρίου⁹¹. Αυτό επιτρέπεται κατ' οικονομία, ώστε οι άντρες και οι γυναίκες να αποκτήσουν πνευματική ανάταση εξαιτίας της πτώσης⁹².

Παράλληλα, τονίζει ότι η ένωση δύο ανθρώπων του ίδιου φύλου, δε μπορεί να γίνει αποδεκτή από την Εκκλησία. Χρειάζεται όμως την ίδια στιγμή η Εκκλησία να δείξει «τή μεγαλύτερη δυνατή ποιμαντική ευαισθησία καί γενναιόδωρη συμπάθεια»⁹³.

Όσον αφορά στο θέμα της αντισύλληψης και ελέγχου των γεννήσεων, ο Μητροπολίτης Διοκλείας υπογραμμίζει ότι στο παρελθόν η Εκκλησία είχε μία καταδικαστική στάση. Στην πορεία όμως των χρόνων, αρκετοί πατέρες αρχίζουν να δείχνουν μία πιο ήπια στάση σχετικά με το θέμα αυτό, επισημαίνοντας ότι το πόσα παιδιά θα κάνει ένα παντρεμένο ζευγάρι και τότε, αφορά αποκλειστικά στο ίδιο. Όμως, για την έκτρωση, η Εκκλησία την καταδικάζει, χωρίς δεύτερη σκέψη⁹⁴.

Το τελευταίο μυστήριο στο οποίο αναφέρεται ο Κάλλιστος Ware, είναι το ιερό ευχέλαιο. Στην επιστολή Ιακώβου⁹⁵, όπου και περιγράφεται το μυστήριο, επισημαίνεται ότι έχει διττό χαρακτήρα: αφενός την ίαση του σώματος και αφετέρου την συγχώρηση των αμαρτιών. Ο Μητροπολίτης Ware, ορθά επαναλαμβάνει στο

⁸⁹ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 462 κ. εξ.

⁹⁰ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 465-466.

⁹¹ *Μτθ.* 19, 9.

⁹² Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 467.

⁹³ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 468.

⁹⁴ Βλ. ο. π.

⁹⁵ *Ιακ.* 5, 14-15.

σημείο αυτό, τη σταθερή διδασκαλία της Εκκλησίας για το αχώριστο σώματος και ψυχής του ανθρώπου. Το ευχέλαιο λοιπόν, προσφέρεται στον κάθε ένα από εμάς ως μέσο για την ίαση σώματος και ψυχής είτε τη Μεγάλη Τετάρτη το βράδυ είτε τη Μεγάλη Πέμπτη το πρωί, όχι όμως μαγικά αλλά μυστηριακά⁹⁶.

2.3 Το Άγιο Πνεύμα και ο ρόλος του στην εν Χριστῷ ζωή

Το Άγιο Πνεύμα, είναι το τρίτο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, ομοούσιο με τα άλλα δύο Πρόσωπα. Σύμφωνα με μία εικονική και ανθρωπομορφική παρομοίωση του αγίου Ειρηναίου, την οποία χρησιμοποιεί κι ο Μητροπολίτη Διοκλείας, το Άγιο Πνεύμα το χαρακτηρίζει ως ένα εκ των δύο “χειρών” του Θεού Πατρός⁹⁷, με το άλλο να είναι ο Υιός και Λόγος του Θεού. Τα δύο “χέρια” του Θεού έχουν έναν ενιαίο σύνδεσμο σε μεγάλα γεγονότα της επίγειας ζωής του Χριστού, όπως είναι για παράδειγμα η Ενανθρώπιση, η Βάπτιση, η Μεταμόρφωση και η Πεντηκοστή⁹⁸.

Το Άγιο Πνεύμα συγκροτεί την Εκκλησία διά των μυστηρίων της. Σε άλλη μελέτη του μάλιστα, ο Μητροπολίτης Κάλλιστος Ware, θα αναφερθεί εκτενώς στο ρόλο του Αγίου Πνεύματος εντός της θείας Λειτουργίας, επισημαίνοντας έντεκα σημεία⁹⁹. Κατά την περίοδο της ένσαρκης παρουσίας του Υιού και Λόγου του Θεού στη ζωή των ανθρώπων, ο Χριστός έδωσε στους μαθητές του, μέσω της ενέργειας του Πνεύματος «ἐξουσίαν πνευμάτων ἀκαθάρτων»¹⁰⁰. Μετά την Ανάστασή Του, τους έδωσε «Πνεῦμα Ἅγιον»¹⁰¹, ενώ μετά την Πεντηκοστή «ἐπλήσθησαν ἅπαντες Πνεύματος Ἁγίου καὶ ἤρξαντο λαλεῖν ἐτέραις γλώσσαις»¹⁰².

⁹⁶ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 469.

⁹⁷ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 202.

⁹⁸ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 203-204.

⁹⁹ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Εἰς νῆψιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, ο. π., σσ. 45-67.

¹⁰⁰ *Μτθ.* 10, 1.

¹⁰¹ *Ίω.* 20, 22.

¹⁰² *Πράξ.* 2, 1-4.

Μέσω των πνευματικών σταδίων, ο άνθρωπος εισέρχεται πλέον στην πνευματική ελευθερία¹⁰³ και την λεγόμενη ένθεη υιοθεσία¹⁰⁴. Ο κάθε άνθρωπος καλείται να λάβει την «κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»¹⁰⁵, μέσω της συμμετοχής του στα μυστήρια της Εκκλησίας και Εκείνο αναλαμβάνει το ρόλο να αναπλάσει τον πιστό, να τον ζωοποιήσει, να του χαρίσει τη θέωση και να τον κάνει με τον τρόπο αυτό μέτοχο της *εν Χριστῷ ζωῆς*, βοηθώντας τον να προοδεύει στην αρετή και να φτάσει μέχρι την συνειδητή επίγνωση της πραγματικής αγιαστικής δύναμης Του¹⁰⁶.

Για τον Κάλλιστο Ware, η δράση και επενέργεια του Αγίου Πνεύματος εντός της κοινότητας, καθίσταται έκδηλη σε δύο περιπτώσεις: αυτή του γέροντα ή αλλιώς πνευματικού πατρός και εκείνη του διά Χριστόν σαλού¹⁰⁷. Ο πρώτος θα δώσει στον πιστό την καθοδήγηση που χρειάζεται¹⁰⁸ κι ο δεύτερος, αν χρειαστεί, θα επιτιμήσει τους ισχυρούς του κόσμου αυτού, αντιπροσωπεύοντας τη ζώσα συνείδηση της κοινωνίας¹⁰⁹, όπως emphaticά τονίζει ο Μητροπολίτης Διοκλείας.

Παράλληλα, μας παρουσιάζει δύο πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις για το ρόλο του Αγίου Πνεύματος στη ζωή των πιστών. Το πρώτο αφορά στη θυσιαστική αγάπη προς τον πλησίον, κυρίως εκείνων που είναι εμπερίστατοι κι αναγκεμένοι¹¹⁰. Ο ίδιος ο Χριστός¹¹¹, εξισώνει τον Εαυτό Του με τον πτωχό και καταπιεσμένο. Όμως, το Άγιο Πνεύμα είναι εκείνο που θα καθοδηγήσει και θα ανοίξει τους οφθαλμούς της καρδιάς μας, ώστε να αναγνωρίσουμε τον κάθε άνθρωπο, ο οποίος βρίσκεται σε ανάγκη¹¹². Αναμφίβολα, λοιπόν, ο Ware, προκρίνει μία κοινωνική διάσταση, θα μπορούσαμε να πούμε, του Αγίου Πνεύματος.

¹⁰³ Β' Κορ. 3, 17.

¹⁰⁴ Βλ. Ρωμ. 8, 14.

¹⁰⁵ Β' Κορ. 13, 13.

¹⁰⁶ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 220.

¹⁰⁷ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 209.

¹⁰⁸ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 216.

¹⁰⁹ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 219.

¹¹⁰ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Εἰς νῆψιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, ο. π., σ. 68.

¹¹¹ Ακ. 4, 18-19· Ο Χριστός στο σημείο αυτό, κάνει αναφορά σε χωρίο από το βιβλίο του προφήτου Ησαΐου. Βλ. *Ησ.* 61, 1-2.

¹¹² Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π.

Η δεύτερη έχει να κάνει με τον αποστολικό προσανατολισμό του μηνύματος του Ευαγγελίου προς όλους τους ανθρώπους κι όχι μόνο σε λίγους¹¹³. Με τον τρόπο αυτό, η συνάντησή μας με τον άλλο, τον πλησίον, είναι μία διαδικασία που σαφέστατα χαρακτηρίζεται εξωστρεφής¹¹⁴. Η εξωστρέφεια αυτή φαίνεται επίσης και στη θεία Λειτουργία, όπως είναι για παράδειγμα στα ειρηνικά που ο ιερέας διαβάζει τις αιτήσεις υπέρ του σύμπαντος κόσμου, με άλλα λόγια, για κάθε άνθρωπο, πλάσμα ή φυτό, στη μικρή είσοδο ή στην Ύψωση των Τιμίων Δώρων¹¹⁵.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, τίθενται ευλόγως δύο ερωτήματα: το πρώτο αφορά στα αν και κατά πόσο η πατερική παράδοση αλλά και το ίδιο το Άγιο Πνεύμα έχουν αξία στις μέρες μας. Το δεύτερο στο κατά πόσο συνεπικουρούν το ένα το άλλο, ώστε να καθίσταται εφικτή η *εν Χριστῷ ζωή*.

Με βάση τα όσα εκτέθηκαν επομένως, θεωρούμε ότι οι απαντήσεις και στα δύο ερωτήματα είναι εύκολο να απαντηθούν. Εκκινώντας από το πρώτο, οι Πατέρες της Εκκλησίας ήταν οι εκείνοι, οι οποίοι έμπρακτα βίωσαν τα λόγια του Ευαγγελίου και τα εφάρμοσαν στη ζωή τους. Την εμπειρία τους αυτή στην *εν Χριστῷ ζωή* στη συνέχεια την κατέγραψαν μέσα στα κείμενά τους, αποκρυσταλλώνοντας, αναπτύσσοντας, ερμηνεύοντας και παρουσιάζοντας ασφαλείς οδοδείκτες για το πως θα βοηθηθεί ο άνθρωπος στο δύσβατο αγώνα προς τη θέωση.

Τέλος, αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, *εν Χριστῷ ζωή* δε μπορεί να υπάρξει χωρίς την παρουσία του Αγίου Πνεύματος στη ζωή του κάθε πιστού. Η θέωση είναι μία κατά χάρη κατάσταση, η οποία προσφέρεται ως δωρεά από τον Θεό στον άνθρωπο. Ο άνθρωπος δε μπορεί από μόνος του να επιτύχει την κατάσταση αυτή, καθώς αυτή βρίσκεται έξω από τις δυνάμεις του. Μόνο δι' Υιού εν Αγίω Πνεύματι, ο πιστός δύναται να λάβει ως θείο δώρο τη θέωση, η οποία προσφέρεται από τον ίδιο τον Θεό και μόνο σε εκείνους οι οποίοι πάλεψαν με τον ίδιο τους τον εαυτό για να τον αποκαθάρουν από τα πάθη.

Συνεπώς, το Άγιο Πνεύμα συνεργούντος του Υιού, μας δείχνουν στον κάθε ένα από εμάς, μέσω της συμμετοχής μας στα μυστήρια της Εκκλησίας, το σκοπό για

¹¹³ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 69.

¹¹⁴ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 70.

¹¹⁵ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 70-72.

τον οποίο πλαστήκαμε αλλά και το σκοπό τον οποίο θα πρέπει να πραγματώσουμε. Όλα τα παραπάνω ο Μητροπολίτης Κάλλιστος Ware, τα συνδύασε και τα παρουσίασε στο σύγχρονο κόσμο, καθώς μέσω της αγγλικής γλώσσας, τα έργα του μεταφράστηκαν και κυκλοφόρησαν ευρέως, καθιστώντας τις σκέψεις του πιο εύκολα γνωστές στον κόσμο στον οποίο απευθυνόταν.

Κεφάλαιο 3ο: Από την πίστη στην πράξη: Από την εσωτερική αναγέννηση στην εξωτερική μεταμόρφωση του ανθρώπου.

Μελετώντας κανείς τη θεολογική σκέψη του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware στο σύνολό της, εύκολα αντιλαμβάνεται, όπως προαναφέρθηκε και σε προηγούμενες ενότητες, την πολυποίκιλη, πολυσύνθετη και συνάμα δυναμική πορεία που αυτή έχει, με άξονα και ορίζοντα τη σωτηριολογική αντιμετώπιση των συνεχών προκλήσεων με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπος ο σύγχρονος άνθρωπος.

Ο Κάλλιστος Ware, από πολύ νωρίς τόνισε¹¹⁶ την ανάγκη η ορθόδοξη θεολογία να στρέψει το ενδιαφέρον της προς την ανθρωπολογία. Αφουγκραζόμενος τις απαιτήσεις που δημιουργούν οι καιροί στους οποίους ζούμε, επιτακτικά προσπάθησε να δώσει τη δική του θεολογική μαρτυρία, στο πλαίσιο μίας δημιουργικής, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε, σύνθεσης και διατύπωσης των ορθόδοξων δογμάτων σε συνάρτηση με τα όσα αναφέρει και υπογραμμίζει η Αγία Γραφή κι όλα αυτά με γνώμονα την «πρακτική σημασία που έχουν για τον κάθε χριστιανό»¹¹⁷. Με άλλα λόγια, αυτό που επιχειρείται είναι η εκ νέου «ενσάρκωση» του λόγου του Θεού, δηλαδή του Ευαγγελίου, στον κόσμο¹¹⁸. Θα αναφερθούμε στο σημείο αυτό σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware, υπήρξε από τις λίγες φωνές, στο πλαίσιο της συνεχούς ενασχόλησής του με την χριστιανική ανθρωπολογία και της Παράδοσης, που υποστήριξε το θέμα της χειροτονίας των γυναικών και συγκεκριμένα την αναβίωση του θεσμού των διακονισσών. Σε μελέτες του¹¹⁹ αναφέρεται στο θέμα αυτό,

¹¹⁶ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η Ορθόδοξη θεολογία στον 21^ο αιώνα*, μτφρ. Ν. Ντόντου, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2005· Του ιδίου, *Τό ανθρώπινο πρόσωπο ως εικόνα της Αγίας Τριάδας*, εκδ. Παρησία, Αθήνα 2013.

¹¹⁷ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2001, σ. 329.

¹¹⁸ Βλ. Π. Καλαϊτζίδη «Από την “επιστροφή στους Πατέρες” στο αίτημα για μια σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία», *Σύναξη* 113 (2010), σσ. 25-39.

¹¹⁹ Βλ. Ενδεικτικά: Κάλλιστου Ware, «Man, Woman and the Priesthood of Christ», στο Peter Moore (επιμ.), *Women and the Priesthood*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 1983, σσ. 9-37.

χαρακτηρίζοντάς το «ανοιχτό ζήτημα» και ότι δεν «υπάρχει ακόμη παν-ορθόδοξη διακήρυξη, η οποία να κατέχει σαφή οικουμενική αυθεντία»¹²⁰. Παράλληλα, το ζήτημα της χειροτονίας των γυναικών, παρουσιάζει επιχειρήματα, τα οποία χαρακτηρίζονται από τον Κάλλιστο Ware ως ξεπερασμένα¹²¹. Αυτό είναι ένα μόνο παράδειγμα, του μήκους κύματος, μέσα στο οποίο κινείται ο Μητροπολίτης Διοκλείας, όσον αφορά στα δόγματα και την Παράδοση. Ασφαλώς αυτό, δε σημαίνει ότι απορρίπτει οτιδήποτε προγενέστερο. Αντιθέτως, επιχειρεί να το εντάξει στη σημερινή εποχή.

Έχοντας αυτά υπόψη, κατά την ορθόδοξη θεώρηση, έτσι όπως αυτή πηγάζει από τη σχέση μεταξύ της Αγίας Γραφής και των Πατέρων της Εκκλησίας, υπάρχει βαθύς και άρρηκτος σύνδεσμος ανάμεσα στην Αγία Γραφή και στη δογματική θεολογία των Πατέρων της Εκκλησίας. Η διαφορά μεταξύ τους είναι καθαρά μορφολογική και φρασεολογική. Ουσιαστικά δεν τίθεται θέμα αντίθεσης θέσεων ανάμεσα στο δόγμα και την Αγία Γραφή. _Με άλλα λόγια, όπως επεσήμαινε ο Καθηγητής Γ. Μαρτζέλος, «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αν δεν εμφανίζονταν διάφορες αιρέσεις που απειλούσαν την πίστη της Εκκλησίας, οπωσδήποτε δεν θα υπήρχε μια τόσο αναπτυγμένη μορφή στη διατύπωση του ορθόδοξου δόγματος»¹²². Αυτό σημαίνει ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας στον μακροχρόνιο αγώνα τους για την αντιμετώπιση και ανατροπή των αιρετικών ομάδων, βασίστηκαν στην Αγία Γραφή και με τους αδιαπραγμάτευτους και νοηματικούς λόγους τους διατύπωσαν τα δόγματα, έτσι όπως αυτά έχουν καταγραφεί στα κείμενά τους και αργότερα επικυρωθεί από τις Οικουμενικές Συνόδους.

Κι ενώ η ερμηνεία της Αγίας Γραφής από τους Πατέρες της Εκκλησίας ως απαντητική απόρροια έναντι των αιρετικών, επέφερε την ανάπτυξη για παράδειγμα του Τριαδολογικού δόγματος, του Χριστολογικού δόγματος καθώς και αρκετών άλλων, ο Κάλλιστος Ware, θα επιχειρήσει μία διαφορετική προσέγγιση μακριά όπως ο ίδιος επισημαίνει από απλές παραπομπές σε πατερικά κείμενα, δίχως ίχνος κριτικής

¹²⁰ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 51.

¹²¹ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π.

¹²² Βλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο Δόγμα και Θεολογικός προβληματισμός Α'*, Εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 19.

θεώρησης¹²³. Όσον αφορά στη χρήση της Αγίας Γραφής σε σχέση με τα δόγματα, έτσι όπως αυτή καταγράφεται στο συγγραφικό έργο του Μητροπολίτη Διοκλείας, αναμφίβολα κανείς θα διαπιστώσει ότι αυτά τα δύο πορεύονται σε μία αγαστή σχέση και αρμονία, κι όχι ανεξάρτητα, αποκομμένα και στάσιμα χωρίς προοπτική εξέλιξης. Ο Μητροπολίτης Διοκλείας κατανόησε και χρησιμοποίησε τα δόγματα της χριστιανικής πίστεως, μεταφέροντάς τα στο σήμερα, με απώτερο σκοπό τη λύση στα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Απέφυγε δηλαδή μία ατέρμονη και στείρα επανάληψη όρων κι εννοιών, ώστε να μπορέσει να δώσει απαντήσεις σε ποικίλα σύγχρονα ερωτήματα, με πρωτεύον τι είναι άνθρωπος¹²⁴.

3.1 Θεολογία

α. Ουσία και υποστάσεις

Με βάση τα προαναφερθέντα, η πατερική θεολογία, επιδιώκοντας να ερμηνεύσει τη σχέση μεταξύ Θεού και κόσμου, υπογράμμισε ήδη από τα πρώτα στάδια της ότι η ύπαρξη του κόσμου έχει την πηγή και την αιτία της στον Θεό. Για τον λόγο αυτό, ανέπτυξε τη διδασκαλία περί της σχέσης του κτιστού με το άκτιστο, προκειμένου να καταδείξει τόσο την απόλυτη εξάρτηση της δημιουργίας από τον Δημιουργό όσο και τη θεμελιώδη διάκριση που υφίσταται μεταξύ τους¹²⁵.

¹²³ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σσ. 322-323.

¹²⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα έργα του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware για το θέμα αυτό: *Η Δύναμη του Ονόματος. Η Προσευχή του Ιησού στην Ορθόδοξη Πνευματικότητα*, μτφρ - επιμ. Δ. Χουλιάρα, εκδ. Ακρίτας, ²1983 *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, μτφρ. Χρήστου Μακροπούλου, εκδ. Έν Πλῶ, Αθήνα 2018 *Η εντός ημών Βασιλεία*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα ⁴2006.

¹²⁵ Για το θέμα βλ. ενδεικτικά ορισμένα σχετικά άρθρα και μελέτες: Ιωάννου Ζηζιούλα, (Μητροπ. Περγάμου), «Χριστολογία και ύπαρξη. Ἡ διαλεκτική κτιστοῦ - ἀκτίστου καί τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας», *Σύναξη* 2 (1982), σσ. 9-20· Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση καί Αγαθοτοπία. Ἑκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 103-110.

Τη θέση αυτή επαναδιατυπώνει και αναπτύσσει εν προκειμένω και ο Μητροπολίτης Διοκλείας, συμπληρώνοντας μάλιστα ότι η δημιουργία του κόσμου «δεν είναι τόσο μία πράξη ελεύθερης βούλησης όσο μία πράξη ελεύθερης αγάπης»¹²⁶. Σχολιάζοντας το χωρίο *Γεν. 1.1* «ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός τόν οὐρανόν καί τήν γῆν», επισημαίνει ότι εδώ δεν αναφέρεται μόνο χρονικά αλλά πολύ περισσότερο ότι ο Θεός είναι η δημιουργική αιτία όλης της κτίσης¹²⁷. Οι ενδεικτικές αυτές θέσεις του Κάλλιστου Ware, όπως καταγράφονται μέσα στα κείμενά του, συγκεφαλαιώνουν τη βιβλική¹²⁸ και ολόκληρη την προγενέστερη αυτού πατερική θεολογία¹²⁹, την οποία γνωρίζει καλώς και ακολουθεί επακριβώς.¹³⁰ Ο ίδιος ο Ware, υπογραμμίζει στο σημείο αυτό ότι οι Ορθόδοξοι πρέπει να αποκτήσουν «Πατερικό νου»¹³¹, καθώς η «αληθινή Ορθόδοξη θεολογία είναι μυστική...κι όταν δεν είναι, αποσυντίθεται σε ένα στείο σχολαστικισμό»¹³².

Είναι επίσης εμφανές, ότι η παραπάνω διάκριση, μας οδηγεί αναπόδραστα και στην αποσαφήνιση μεταξύ της αΐδιας και της οικονομικής Τριάδας. Αναφερόμενος αρχικά στην αΐδια Τριάδα, ο Ware, προσπαθεί να περιγράψει κατά το δυνατό, το ακατάληπτο της ύπαρξης της θεότητας, χρησιμοποιώντας τους όρους ουσία και υπόσταση¹³³, που πρώτοι χρησιμοποίησαν οι Καππαδόκες Πατέρες¹³⁴. Σύμφωνα με

¹²⁶ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 94.

¹²⁷ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 98.

¹²⁸ Βλ. ενδεικτικά: *Ψαλμ. 18, 2*: «Οί οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δέ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τό στερέωμα»· *Εβρ. 3, 4*: «Πᾶς γάρ οἶκος κατασκευάζεται ὑπό τινος, ὁ δέ πάντα κατασκευάσας Θεός».

¹²⁹ Βλ. ενδεικτικά: Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός Β' 6*, PG 36, 32C.

¹³⁰ Παρόλα αυτά, δεν είναι λίγες οι φορές που ο Μητροπολίτης Διοκλείας ασκεί κριτική σε συγκεκριμένους Πατέρες, για τη στάση τους απέναντι σε ζητήματα που αφορούν για παράδειγμα στο γάμο σε σύγκριση με την αγαμία ή τη στάση τους απέναντι στη γυναίκα. Βλ. Νικολάου Ασπρούλη, «Ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware μεταξύ Νέο-πατερικής σύνθεσης και Ρωσικής Θρησκευτικής Αναγέννησης. Η περίπτωση της πρόσληψης της πατερικής παράδοσης», στο Παντελή Καλαϊτζίδη-Νικολάου Ασπρούλη (επιμ.), *Η μαρτυρία της Ορθοδοξίας στη Δύση. Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware*, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος, 2018, σ. 121.

¹³¹ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 323.

¹³² Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 327.

¹³³ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 367.

αυτούς, επισημαίνει, ότι η θεότητα είναι μία όταν αναφερόμαστε σε Αυτήν ως προς την ουσία και τρεις ως προς τις υποστάσεις¹³⁵, καθιστώντας τον Θεό απολύτως υπερβατικό μα ταυτόχρονα και προσωπικό¹³⁶. Ο Ware, θα προβεί στην διάκριση αυτή, στηρίζοντας την επιχειρηματολογία του στον άγιο Γρηγόριο Παλαμά. Επισημαίνει την απόλυτη υπερβατικότητα του Θεού κι ότι η παραπάνω διάκριση μεταξύ της θείας ουσίας και των θείων ενεργειών, διαφυλάσσει τόσο την κρυφιότητα όσο και την εμπλοκή του στην ιστορία του ανθρωπίνου γένους¹³⁷. Θεός του ορθοδόξου βιώματος είναι ταυτόχρονα παρών και απόκρυφος, πλησίον και απρόσιτος. Αυτή η παραδοξότητα –που είναι πλήρως βιβλική– διαπερνά τα κείμενα της Αγίας Γραφής: «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε· ὁ μονογενὴς υἱὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο» (Ιω. 1,18)¹³⁸.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω παραθέματα αντιλαμβάνεται κανείς ότι η ουσία αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των τριών Προσώπων, ενώ η υπόσταση ιδιαίτερο χαρακτηριστικό κάθε ενός Προσώπου¹³⁹, χωρίς ωστόσο με την προσέγγιση αυτή να εισάγουμε τρεις Θεούς¹⁴⁰ αλλά αντίθετα το καθένα από τα Πρόσωπα να “κατοικεί” μέσα στο άλλο ως μία συνεχής κίνηση αγάπης¹⁴¹. Συνεπώς, μπορούμε να

¹³⁴ Βλ. ενδεικτικά: Μεγάλου Βασιλείου, *Ἐπιστολή* 234, 1, PG 32, 869AB· Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ μή εἶναι τρεῖς Θεούς*, PG 45, 120A.

¹³⁵ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 333.

¹³⁶ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 331.

¹³⁷ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π.

¹³⁸ Στο σημείο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία του αγίου Μαξίμου του Ομολογητού, ο οποίος σχολιάζοντας τα χωρία 10, 30 (*ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν ἐσμεν*) και 14, 11 (*πιστεύετε μοι ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἐμοί*) του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ὅταν λέγῃ ὁ Κύριος· Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἓν ἐσμεν, τὸ ταῦτόν τῆς οὐσίας σημαίνει. Ὅταν δὲ πάλιν λέγῃ· Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί, τὸ ἀχώριστον δηλοῖ τῶν ὑποστάσεων». Βλ. *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης* 2, 29, PG 90, 992B-993A.

¹³⁹ Βλ. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη ²2008, σσ. 109-118· Βασιλείου Ἀ. Τσίγκου, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, εκδ. Ostrakon Publishing, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 135 κ. εξ. Στις παραπάνω μελέτες μπορεί κανείς να βρει αρκετές αναφορές σχετικά με την καππαδοκική διδασκαλία περὶ οὐσίας και υποστάσεων στον Θεό.

¹⁴⁰ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 66.

¹⁴¹ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σσ. 331-332.

μιλήσουμε για τον Θεό και ως μονάδα, αλλά και ως Τριάδα Προσώπων. Ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware υπογραμμίζει επιπρόσθετα με τις παραπάνω διατυπώσεις ότι ο Θεός Πατήρ γεννά αϊδίως τον Υιό και εκπορεύει το Άγιο Πνεύμα¹⁴². Στη θεολογία αυτά ονομάζονται υποστατικά ιδιώματα, για τα οποία ήδη από τους πρώτους αιώνες έχουν μιλήσει Πατέρες της Εκκλησίας, όπως για παράδειγμα ο συγγραφέας των αρεοπαγιτικών συγγραμμάτων¹⁴³, ο Γρηγόριος Θεολόγος¹⁴⁴ και Γρηγόριος Νύσσης¹⁴⁵.

Ωστόσο, η συμβολή του Μητροπολίτη Διοκλείας γενικά, όπως έχουμε επισημάνει, δεν είναι απλώς να παραθέσει θέσεις των Πατέρων για διάφορα ζητήματα αλλά αντίθετα είναι το να παρουσιάσει στον αγγλόφωνο κόσμο και στη Δυτική θεολογία, τις θέσεις της ορθόδοξης θεολογίας¹⁴⁶. Η προσέγγισή του λοιπόν στο σημείο αυτό στηρίζεται αποκλειστικά στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο και συγκεκριμένα στο χωρίο 15. 26, το οποίο αμφότερες οι πλευρές ερμηνεύουν διαφορετικά¹⁴⁷.

β. Ουσία και ενέργειες του Θεού

Πέρα από τις παραπάνω διακρίσεις, ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που προκύπτει είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Θεός αποκαλύπτεται μέσα στον κόσμο.

¹⁴² Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 334. Του ιδίου, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, σ. 69 κ. εξ.

¹⁴³ Διονυσίου Άρεοπαγίτου, *Περί θείων ονομάτων* 2, 7, PG 3, 645B.

¹⁴⁴ Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Β΄, Απολογητικός τῆς εἰς τόν Πόντον φυγῆς*, 38, PG 35, 445BC.

¹⁴⁵ Γρηγορίου Νύσσης, *Πρός Ἑλληνας ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν*, PG 45, 180C.

¹⁴⁶ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 20.

¹⁴⁷ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 334 κ. εξ., όπου και περαιτέρω πληροφορίες για το ζήτημα αυτό.

¹⁴⁸ *Κεφάλαια περί θεολογίας* 2, 39, PG 90, 1141D-1144A. Για το θέμα βλ. περισσότερα: Νικολάου Λουδοβίκου, *Ἡ ἀποφατική ἐκκλησιολογία τοῦ ὁμοουσίου. Ἡ ἀρχέγονη Ἐκκλησία σήμερα*, εκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2002, σσ. 68-93. Δημητρίου Στανιλοάε, *Ἡ περί Θεοῦ ὀρθόδοξη χριστιανική διδασκαλία*, (μετάφρ. Κ. Coman, Γ. Παπαευθυμίου), εκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2011, σσ. 7-54.

Σύμφωνα με την πατερική διδασκαλία, όταν οι Πατέρες επιχειρούν να εξηγήσουν ποιος είναι ο Θεός, ξεκινούν από τη βασική θέση ότι η θεία ουσία είναι από τη φύση της ακατάληπτη και δεν μπορεί να περιγραφεί. Γι' αυτό τον λόγο, ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει τον Θεό μόνο μέσα από τις ενέργειές Του. Έτσι, οι Πατέρες κάνουν λόγο για μια σχέση που βασίζεται στις θείες ενέργειες και αναφέρονται σε όσα μπορούν να λεχθούν για τον Θεό, χωρίς να αγγίζουν την ίδια την ουσία Του¹⁴⁸.

Με άλλα λόγια, οι Πατέρες δεν περιγράφουν ποτέ την ίδια την ουσία του Θεού, αλλά αναφέρονται στις ενέργειές Του, μέσω των οποίων ο Θεός γίνεται γνωστός στον άνθρωπο. Με βάση αυτή τη διάκριση, ανέπτυξαν δύο τρόπους προσέγγισης και γνώσης του Θεού: την καταφατική και την αποφατική θεολογία. Άρα, οι Πατέρες ομιλούν για σχέση η οποία είναι καθαρά ενεργειακή και η περιγραφή αφορά στα «περί τοῦ Θεοῦ»¹⁴⁹. Με άλλα λόγια, αυτό που περιγράφουν σε καμία περίπτωση δεν είναι η ουσία του Θεού, αλλά οι ενέργειές Του. Στο σημείο αυτό είναι που οι Πατέρες της Εκκλησίας διέκριναν δύο οδούς γνώσης του Θεού, την καταφατική και αποφατική θεολογία. Σύμφωνα με τον καθηγητή Γ. Μαρτζέλο «ή καταφατική ὁδός ἢ καταφατική θεολογία, ἀναφέρεται στήν προσιτή, καταληπτή καί γνωστή ὄψη τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ ἀποφατική ὁδός ἢ ἀποφατική θεολογία ἀναφέρεται στήν ἀπρόσιτη, ἀκατάληπτη καί ἄγνωστη ὄψη του»¹⁵⁰.

Δίνουμε στον Θεό θετικά ονόματα τα οποία σχετίζονται με τη σχέση Του προς τον κόσμο και με τον τρόπο που φανερώνεται και ενεργεί μέσα στη δημιουργία. Παράλληλα, επειδή η Αγία Γραφή αναφέρεται αφενός ως τριάδα Προσώπων τον Θεό (Μτθ. 28, 19: *πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτούς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*) αλλά και, από την άλλη πλευρά, στα ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά, υποστατικά ιδιώματα, του καθενός από τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας (Ιω. 15, 26: *«ὅταν δέ ἔλθῃ ὁ παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ πατρὸς, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁ παρὰ τοῦ*

¹⁴⁹ Κεφάλαια διάφορα οἰκονομικά 1, 48, PG 90, 1100D: «...καὶ ὅσα περί αὐτόν οὐσιωδῶς θεωρεῖται».

¹⁵⁰ Βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, «Κατάφαση και ἀπόφαση κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ» στο *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Γ'*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 120.

πατρός έκπορεύεται), δίνει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να περιγράψει και τον τρόπο με τον οποίο υπάρχουν τα τρία Πρόσωπα στην αιώνια ύπαρξή τους¹⁵¹.

Βέβαια, παρά τα θετικά ονόματα που αποδίδουμε στον Θεό, πρακτικά κανένα από αυτά δεν περιγράφει την ουσία του Θεού¹⁵². Ο άνθρωπος ως κτιστό ον διαφέρει οντολογικά από τον Θεό, ο οποίος είναι αυθύπαρκτος και επομένως δεν είναι σε θέση να περιγράψει την ουσία Του. Αυτό ακριβώς επισημαίνει και ο Μητροπολίτης Κάλλιστος στα κείμενά του¹⁵³, τονίζοντας ότι αν και πλήρως υπερβατικός, ο Θεός αποκαλύπτεται σε εμάς ως πρόσωπο και ως αγάπη¹⁵⁴. Με άλλα λόγια, όπως τονίζουν οι Πατέρες της Εκκλησίας, θα πρέπει ο άνθρωπος να μην πολυασχολείται για το ποια είναι η ουσία του Θεού, «τίς ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, μή πολυπραγμόνει»¹⁵⁵ και ότι μόνο «διὰ τῶν ὀνομάτων τε καί ῥημάτων ἐρμηνεία διαλαμβάνει πως τῇ σημασίᾳ τό ὑποκείμενον»¹⁵⁶.

Επομένως, ο άνθρωπος γνωρίζει ότι η αληθινή περί Θεού γνώση εδράζεται ακριβώς στο ακατάληπτο του Θεού και ότι ο Θεός είναι πέρα από οποιαδήποτε απόφαση ή κατάφαση, χωρίς ωστόσο η μία να αντιτίθεται στην άλλη αλλά αντιθέτως συνυπάρχουν μεταξύ τους¹⁵⁷.

¹⁵¹ Βλ. ενδεικτικά, Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος* 38, 7, PG 36, 317BC.

¹⁵² Βλ. ενδεικτικά: Μεγάλου Βασιλείου, *Ἐπιστολή* 234, 1, PG 32, 869A· Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός Β'* 19, PG 36, 52B· Γρηγορίου Νύσσης, *Πρός Εὐνόμιον* 1, PG 45, 384D.

¹⁵³ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 330.

¹⁵⁴ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος δρόμος*, ο. π., σ. 24 κ. εξ.

¹⁵⁵ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τό περί θείων ὀνομάτων* 1, PG 4, 192B.

¹⁵⁶ Γρηγορίου Νύσσης, *Πρός Εὐνόμιον* 3, PG 45, 601B.

¹⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά: Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θείων ὀνομάτων*, PG 3, 872A.

3.2 Ένσαρκος Οικονομία

α. Δημιουργία και πτώση του ανθρώπου

Με βάση τα παραπάνω, η δημιουργία του κόσμου έγινε «εκ του μη όντος», δηλαδή από το μηδέν. Αυτό σημαίνει ότι ο κόσμος δεν έχει από μόνος του την ύπαρξή του, σε αντίθεση με τον Θεό, ο οποίος είναι το αληθινό και απόλυτο Ον. Ο Θεός καλεί στην ύπαρξη αυτά που δεν υπήρχαν και δημιουργεί τα πάντα για να υπάρχουν. Με αυτόν τον τρόπο, η πατερική διδασκαλία υπογραμμίζει ότι η σχέση του Θεού με τον κόσμο εκφράζεται μέσω των ενεργειών Του και όχι μέσω της ουσίας Του. Αυτήν ακριβώς τη διδασκαλία προσλαμβάνει και ο Ware και ερμηνεύοντας αυτή τη σχέση επισημαίνει ότι «ο Θεός θα έπρεπε να νοείται όχι ως Κατασκευαστής ή τεχνίτης αλλά ως Εραστής»¹⁵⁸.

Παρόλο που ο Θεός παραμένει απρόσιτος ως προς την ουσία Του, όπως προαναφέρθηκε, εντούτοις μπορούμε να τονίσουμε το γεγονός ότι η κτίση φανερώνει τον Θεό ως προς τις ενέργειές Του, όπως πολύ χαρακτηριστικά εμφανίζεται στο ψαλμικό χωρίο: «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα» (Ψαλμ. 18,19). Για το λόγο αυτό ο Κάλλιστος Ware συμπεραίνει ότι εμείς οι χριστιανοί μιλούμε για έναν «πανενθεϊσμό»¹⁵⁹, δηλώνοντας με τον όρο αυτό ότι ο Θεός βρίσκεται μέσα σε όλα και πάνω από αυτά. Σαν όρος διαφέρει κι έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με τον όρο «πανθεϊσμό», καθώς σύμφωνα με αυτόν, ο καθένας και όλα λογίζονται ως θεός. Όπως τονίζει και ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης σε αυτό το σημείο: «Πᾶσα τοίνυν ἡ φύσις ἡ ἀπὸ τῶν πρώτων μέχρι τῶν ἐσχάτων διήκουσα, μία τίς τοῦ ὄντος ἐστὶν εἰκὼν»¹⁶⁰, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό ότι ο Θεός μόνο μετέχεται¹⁶¹. Ο Θεός δημιούργησε και έφερε στην ύπαρξη τον κόσμο, καθώς

¹⁵⁸ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 94.

¹⁵⁹ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 98. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον όρο αυτό βλ. John Culp, «Pantheism», στο *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/pantheism>.

¹⁶⁰ Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς* 16, PG 44, 185D:

¹⁶¹ Κολ. 1. 16· Το θέμα της μετοχής του κόσμου, αποτέλεσε αντικείμενο σχολιασμού και ερμηνείας και από άλλους Πατέρες. Βλ. ενδεικτικά: Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος κατὰ Ἑλλήνων* 41, PG 25, 81C· Γρηγορίου Νύσσης, *Περί νηπίων πρό ὥρας ἀφαρπαζομένων πρός Τέριον*, PG 46, 173D.

«τά πάντα δι' αὐτοῦ καί εἰς αὐτόν ἔκτισται· καί αὐτός ἐστι πρό πάντων, καί τά πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε» (Κολ. 1, 16-17). Για αυτό το λόγο άλλωστε ο Ψαλμωδός τονίζει ότι ο Θεός «ἐστερέωσε τήν οἰκουμένην, ἥτις οὐ σαλευθήσεται» (Ψαλμ. 92, 1).

Βέβαια, η δημιουργία του κόσμου δεν μπορεί να εξεταστεί ξεχωριστά από τη διήγηση για τη δημιουργία και την πτώση του ανθρώπου¹⁶², καθώς τα δύο αυτά γεγονότα συνδέονται στενά μεταξύ τους. Ωστόσο, η δημιουργία και η πτώση του ανθρώπου έχουν ιδιαίτερη σημασία στα κείμενα του Κάλλιστος Ware, επειδή μέσα από αυτά αναδεικνύεται όχι μόνο η σχέση ανάμεσα στον Δημιουργό και το δημιούργημα, αλλά και ο αληθινός σκοπός για τον οποίο δημιουργήθηκε ο άνθρωπος.

Μέσα από τα κείμενα αυτά αναδεικνύεται όχι μόνο η σχέση Δημιουργού και κτίσματος αλλά και ποιος είναι ο πραγματικός σκοπός για τον οποίο πλάσθηκε ο άνθρωπος. Είναι γνωστή η θέση του στην πατερική θεολογία ότι ο άνθρωπος στέκεται μεταξύ του υλικού και πνευματικού κόσμου, καθώς είναι πλασμένος με ψυχή και σώμα, γεγονός που γλαφυρά επισημαίνει και ο Ware χαρακτηρίζοντάς τον μικρόκοσμο και μεσίτη¹⁶³. Ο ρόλος αυτός εξαρχής δόθηκε στον άνθρωπο όμως ο ίδιος, εξαιτίας της κακής χρήσης του αυτεξουσίου, θα απολέσει το δώρο αυτό του Θεού.

Στο βιβλίο της Γενέσεως αναφέρεται το γεγονός της δημιουργίας του ανθρώπου και της μετέπειτα πτώσεως του (Γεν. 2, 1-3, 24). Ακολουθώντας στη συνέχεια τη βιβλική διήγηση, αναφέρει ότι ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο και στη συνέχεια τον τοποθέτησε στην κορυφή της δημιουργίας (Γεν. 2, 15). Η πατερική θεολογία, προκειμένου να εξηγήσει γιατί ο άνθρωπος δημιουργήθηκε τελευταίος, τονίζει ότι αφού ολοκληρώθηκε όλη η δημιουργία, αναμενόταν εκείνος ο οποίος θα της έδινε νόημα και θα την καθοδηγούσε: «ἐξήτει τό σῶμα τήν κεφαλὴν, ἡ πόλις τόν ἄρχοντα, ἡ κτίσις τόν βασιλέα, λέγω δὴ τόν ἄνθρωπον»¹⁶⁴.

¹⁶² Για το θέμα του προπατορικού αμαρτήματος καθώς και τις συνέπειες που είχε για τον άνθρωπο, βλ. περισσότερα: Ἰωάννου Ρωμανίδου, *Τό προπατορικόν ἀμάρτημα*, εκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2001, σσ. 153-169· Παναγιώτη Κ. Χρήστου, *Τό μυστήριον τοῦ ἀνθρώπου*, εκδ. Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 24-33· Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Γ'*, ο. π., σσ. 200-216.

¹⁶³ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 102 κ. εξ.

¹⁶⁴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Κατά ἀνομοίων* 11, 2, PG 48, 798.

Ο άνθρωπος ζούσε στον Παράδεισο, απολαμβάνοντας τα αγαθά που θα τον βοηθούσαν, με τη θεία Χάρη, να φτάσει από το «κατ' εἰκόνα» στο «καθ' ὁμοίωσιν» (Γεν. 1, 26-27· 5, 1· 9, 6). Στην πατερική θεολογία υπάρχει πλήθος ερμηνειών, οι οποίες αφορούν στο «κατ' εἰκόνα» και στο «καθ' ὁμοίωσιν»¹⁶⁵. Οι όροι αυτοί μάλιστα αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης και στη σύγχρονη θεολογία¹⁶⁶.

Ενώ όμως το «κατ' εἰκόνα» βρίσκεται σε όλους τους ανθρώπους, το «καθ' ὁμοίωσιν» προσφέρεται ως δυνατότητα ελεύθερης επιλογής στον άνθρωπο¹⁶⁷. Αυτή την πραγματικότητα τονίζει και ο Μητροπολίτης Κάλλιστος, υπογραμμίζοντας ότι το «κατ' εἰκόνα» υπάρχει εξ αρχής ἐμφυτο στους ανθρώπους. Αντίθετα, το «καθ' ὁμοίωσιν» επιτυγχάνεται μόνο με την ελεύθερη τήρηση των εντολών του Θεού.

Αναπτύσσοντας λίγο περισσότερο τη σκέψη του, τονίζει ότι το «κατ' εἰκόνα» δηλώνει στοιχεία, όπως η ελεύθερη βούληση, η λογική και γενικά οτιδήποτε μας κάνει να ξεχωρίζουμε από την υπόλοιπη ζωική δημιουργία. Είναι ακόμα το σημείο επαφής με τον Δημιουργό μας, καθώς χάρη σε αυτό γίναμε «γένος» (Πρξ. 17, 28), συγγενείς με τον Θεό. Το «καθ' ὁμοίωσιν» ἐρχεται ως εκπλήρωση του σκοπού για τον οποίο δημιουργηθήκαμε· να γίνουμε θεοί κατά χάρη, να θεωθούμε¹⁶⁸, ή όπως

¹⁶⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε: Μεγάλου Ἀθανασίου, *Περί Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 3, PG 25, 101BD· Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τόν ΜΗ΄ Ψαλμόν* 8, PG 29, 449BD· Γρηγορίου Νύσσης, *Περί παρθενίας* 12, PG 46, 369BC.

¹⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά ορισμένα κλασικά άρθρα και μελέτες: Ἀνδρέα Θεοδώρου, «Εἰκὼν καὶ ὁμοίωσιν», *Θ.Η.Ε.* 5 (1964), στ. 417-419· Παύλου Εὐδοκίμου, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, (μετάφρ. Αγ. Μουρτζοπούλου), εκδ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 111-114· Vladimir Lossky, *Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, (μετάφρ. Μ. Μιχαηλίδη), εκδ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1974· Ἰωάννου Ρωμανίδου, *Τὸ προπατορικό ἁμάρτημα*, σσ. 143-152· Παναγιώτη Νέλλα, *Ζῶον θεούμενον*, εκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2000, σσ. 19-35· Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Γ'*, ο. π., σσ. 192-199· Βασιλείου Ἀ. Τσίγκου, *Ὁ ἀνακαινισμός τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴ δογματικὴ διδασκαλίαν τοῦ ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 47-52. Στις παραπάνω μελέτες μπορεί κανείς να βρει πλήθος πατερικῶν κειμένων σχετικά με το θέμα.

¹⁶⁷ Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ τῆς Γραφῆς ῥήματα* “Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν” 1, PG 44, 273A: «Τὸ μὲν τῇ κτίσει ἔχομεν, τὸ δὲ ἐκ προαιρέσεως κατορθοῦμεν».

¹⁶⁸ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ὁρθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 109 κ. εξ.

πολύ όμορφα δηλώνει ο ψαλμωδός, «εἶπα, θεοί έστε, καί υἱοί Ὑψίστου πάντες» (Ψαλμ. 81, 6).

Ασφαλώς, η έννοια της «κατ' εικόνα» δημιουργίας του ανθρώπου δεν σημαίνει φυσική ομοιότητα, αλλά προσωπική δυνατότητα σχέσης με τον Θεό. Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε ως πρόσωπο, δηλαδή, ως ύπαρξη ικανή για αγάπη, ελευθερία και αυτοσυνείδηση. Αυτό διαφοροποιεί ριζικά την ορθόδοξη ανθρωπολογία από άλλες θεολογικές ή φιλοσοφικές προσεγγίσεις: ο άνθρωπος έχει οντολογική συγγένεια με τον Δημιουργό του, όχι μόνο επειδή Του μοιάζει, αλλά επειδή κλήθηκε σε μετοχή¹⁶⁹.

Η τήρηση λοιπόν, σύμφωνα με το παραπάνω κείμενο, των θείων εντολών προσφέρει τη δυναμική να τονίσουμε την επίπονη και δυναμική πορεία που έχει η πνευματική καλλιέργεια του κατ' εικόνα για τον άνθρωπο. Με άλλα λόγια, εναπόκειται στην ελεύθερη βούληση να αναπτύξει το «κατ' εἰκόνα» ο άνθρωπος και να φτάσει στο καθ' ομοίωση με τον Θεό¹⁷⁰. Ο άνθρωπος προσκαλείται να ανακαλύψει και να εκπληρώσει τον γνήσιο προορισμό για τον οποίο δημιουργήθηκε. Βέβαια, η επίτευξη αυτού του σκοπού προϋποθέτει την ελεύθερη βούληση και τη συνειδητή συγκατάθεσή του, αυτό που οι Πατέρες της Εκκλησίας αποκαλούν αυτεξούσιο¹⁷¹.

Κατά την ορθόδοξη θεολογική διδασκαλία, το αυτεξούσιο αποτελεί ένα πολύτιμο δώρο του Θεού προς τον άνθρωπο, ώστε εκείνος, με απόλυτη ελευθερία, να κατευθύνει τη ζωή του προς την πνευματική του ολοκλήρωση και την επίτευξη της θέωσης. Επειδή δεν δεσμεύεται από καμία αναγκαστική αιτία, ο άνθρωπος έχει τη

¹⁶⁹ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 113.

¹⁷⁰ Βλ. Jean Claude-Larchet, *Η θεραπευτική τῶν πνευματικῶν νοσημάτων. Εἰσαγωγή στην άσκητική παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', (μετάφρ. Χρίστου Κούλα), εκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα²2009, σ. 28.

¹⁷¹ Το αυτεξούσιο, σύμφωνα με την πατερική θεολογία, εντοπίζεται στο κατ' εικόνα. Βλ. ενδεικτικά *Διάλογος μετά Πύρρον*, PG 91, 304C: «Εἰ κατ' εἰκόνα τῇ μακαρίας και ὑπερουσίῳ Θεότητος ὁ ἄνθρωπος γεγέννηται· αὐτεξούσιος δέ φύσει ἡ θεία φύσις· ἄρα καί ὁ ἄνθρωπος ὡς αὐτῆς ὄντως εἰκόν, αὐτεξούσιος τυγχάνει φύσει».

δυνατότητα να το ασκεί είτε προς το αγαθό είτε προς το κακό: «Ἐκ γάρ τοῦ εὐλόγως ἢ παραλόγως τοῖς πράγμασι χρῆσθαι ἢ ἐνάρετοι ἢ φαῦλοι γινόμεθα»¹⁷².

Ωστόσο, αυτό που συνέβη στον Παράδεισο και επηρέασε καθοριστικά την πορεία του ανθρώπου ήταν η λανθασμένη χρήση της ελευθερίας του. Η επιλογή αυτή τον οδήγησε στην παρακοή της εντολής του Θεού. Σύμφωνα με τη βιβλική αφήγηση (Γεν. 3, 1-24), ο άνθρωπος τοποθετήθηκε στον Παράδεισο και απολάμβανε όλα τα αγαθά που του είχε προσφέρει ο Θεός. Παρ' όλα αυτά, δεν είχε ακόμη φτάσει στην πλήρη πνευματική τελείωση, αν και συμμετείχε στη δόξα του Θεού¹⁷³. Χρειαζόταν να αγωνιστεί και να προοδεύσει πνευματικά, ώστε να φτάσει στο «καθ' ὁμοίωσιν».

Η πορεία αυτή πραγματοποιούνταν μέσα από την τήρηση της θεϊκής εντολής, δηλαδή την αποχή από τη βρώση του καρπού του δέντρου της γνώσης του καλού και του κακού. Ἐπρεπε να γίνουμε, όπως αναφέρει και ο Απόστολος Παῦλος, «συνεργοὶ Θεοῦ» (Α' Κορ. 3, 9). Η παρακοή όμως του ανθρώπου οδήγησε στο προπατορικό αμάρτημα. Ο άνθρωπος λοιπόν, «στράφηκε από τη Θεο-κεντρικότητα στην εγω-κεντρικότητα»¹⁷⁴. Παραβαίνοντας την εντολή του Δημιουργού του, ο άνθρωπος επέλεξε να απομακρυνθεί από την κοινωνία με τον Θεό, επιδιώκοντας να αποκτήσει θεϊκή υπόσταση και αυτονομία χωρίς τη σχέση και την παρουσία Του, δημιουργώντας μία «αφύσικη κατάσταση, μία αναπόφευκτη αποσύνθεση, που οδήγησε τελικά στο σωματικό θάνατο»¹⁷⁵.

Η άρνηση του ανθρώπου επομένως να ακολουθήσει την πορεία από το κατ' εικόνα στο καθ' ὁμοίωση, είχε ως συνέπεια να απομακρυνθεί από τον Θεό. Αυτό σημαίνει ότι ο πρώτος άνθρωπος απώλεσε όχι μόνο την παραδείσια κατάσταση στην οποία βρισκόταν αλλά πολύ περισσότερο διέκοψε τη σχέση με την πηγή της ζωής του, τον Θεό¹⁷⁶. Η εικόνα του Θεού αμαυρώθηκε και σκοτίστηκε ο νους του. Μέσα σε

¹⁷² *Κεφάλαια περί αγάπης* 1, 92, PG 90, 981B. Βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρός πιστόν πατέρα* 3, 4, PG 47, 355-356: «Ἐκ προαιρέσεως καὶ φαῦλοι γινόμεθα καὶ σπουδαῖοι».

¹⁷³ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 347.

¹⁷⁴ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 130.

¹⁷⁵ Βλ. Καλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 352.

¹⁷⁶ Στο σημείο αυτό είναι που ο Κάλλιστος Ware, δε στέκεται μονάχα στο να επισημάνει τις συνέπειες της πτώσεως του ανθρώπου αλλά με ένα δημιουργικό τρόπο, επιχειρεί να παρουσιάσει τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση,

αυτή τη δίνη ο άνθρωπος καλείται με την ελεύθερη τήρηση των εντολών του Θεού και τη χάρη του Αγίου Πνεύματος να στρέψει τον εαυτό το προς το καθ' ομοίωση¹⁷⁷.

β. Η Ενανθρώπιση του Λόγου

Έχοντας αναφερθεί στο γεγονός της δημιουργίας και της πτώσεως του ανθρώπου, κατέστη σαφές πως ο άνθρωπος με την αμαρτία του βρέθηκε από την προπρωτική στη μεταπτωτική κατάσταση. Παρά το γεγονός όμως ο άνθρωπος βρέθηκε στην τραγική αυτή κατάσταση δεν εγκαταλείφθηκε από τον Δημιουργό του. Όπως υπογραμμίζει ο Απόστολος Παύλος: «*Θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσων ἑαυτῷ, μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ παραπτώματα αὐτῶν*» (Β' Κορ. 5, 19).

Ολόκληρη η πατερική θεολογία είναι κατεξοχήν χριστοκεντρική και κατ' επέκταση σωτηριολογική. Με τη σύλληψη και γέννηση του Ιησού Χριστού, «*ἔχομε τὴν ὄντολογικὴ ἔνωσι τῶν δύο κόσμων*»¹⁷⁸, μιας και με την Ενανθρώπιση, ο Θεός έλαβε «*μορφήν δούλου*» (Φιλ. 2, 7). Ο Ιησούς Χριστός, κατά την ορθόδοξη θεολογία, όπως την εκφράζει ο Κάλλιστος Ware, δεν είναι απλώς διδάσκαλος ή προφήτης, αλλά ο Θεάνθρωπος, ο ίδιος ο Θεός που προσέλαβε την ανθρώπινη φύση «*δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν*». Το κεντρικό γεγονός της εν Χριστῷ σωτηρίας είναι η Ενανθρώπιση: ο Υιός του Θεού γίνεται Υιός του ανθρώπου, ώστε οι υιοί των ανθρώπων να γίνουν υιοί του Θεού.

Για τον Ware, η θεανθρωπία του Χριστού δεν είναι θεωρητικό δόγμα, αλλά ιστορική πραγματικότητα και σωτηριολογικό γεγονός. Η Ένωση του Θείου και του ανθρωπίνου στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού αποτελεί την απαρχή της καινής κτίσεως, της αποκατάστασης της σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό. Χωρίς την

όσον αφορά στο θέμα αυτό. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σ. 353 κ. εξ.

¹⁷⁷ Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, ο. π., σ. 203.

¹⁷⁸ Βασιλείου, (Αρχιμ.), *Εἰσοδικόν. Στοιχεῖα λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνότητος μέσα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, εκδ. Ἱερά Μονή Ἰβήρων, Ἅγιον Ὅρος 2003, σ. 19.

Ενανθρώπηση, δεν θα υπήρχε σωτηρία· η σωτηρία είναι η θέωση της ανθρωπότητας, και αυτό είναι εφικτό μόνο επειδή ο Θεός έγινε άνθρωπος¹⁷⁹.

Η βιβλική θεμελίωση αυτής της θεώρησης είναι εκτενής: ο απόστολος Παύλος αναφωνεί πως «ὁ Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί» (Α΄ Τιμ. 3,16), ενώ ο ευαγγελιστής Ιωάννης ξεκινά με τη διακήρυξη: «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο» (Ιω. 1,14). Ο Ware ερμηνεύει τα χωρία αυτά ως μαρτυρία όχι απλώς μιας συγκατάβασης, αλλά μιας βαθιάς ενοποίησης, όπου ο Θεός εισέρχεται στην ανθρώπινη εμπειρία, όχι εξωτερικά, αλλά εκ των έσω, γινόμενος αυτό που δημιουργήσε¹⁸⁰.

Αναφερόμενος ο Κάλλιστος Ware στο γεγονός της Ενανθρώπησης, επισημαίνει ορισμένες προεκτάσεις της, οι οποίες διατυπώθηκαν στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Σύμφωνα με αυτή, ο Χριστός έχει δύο φύσεις, τη θεία και την ανθρώπινη και κατ' επέκταση δύο θελήματα και δύο ενέργειες, σε μία υπόσταση. Επιγραμματικά και συνοπτικά να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι οι δογματικές αυτές θέσεις πηγάζουν από τα αντιρρητικά κείμενα του αγίου Μαξίμου του Ομολογητή, ο οποίος επιχειρηματολόγησε υπέρ των δύο φύσεων του Χριστού¹⁸¹.

Στηριζόμενος στα παραπάνω, ο Κάλλιστος Ware θα υπερτονίσει το δόγμα της Ενανθρώπησης, χαρακτηρίζοντάς το ως «μετοχή, αλληλεγγύη και ταύτιση»¹⁸² αλλά και ως «πράξη σωτηρίας»¹⁸³ για τον άνθρωπο, «μία υπέρτατη θεϊκή πράξη λύτρωσης, που αποκαθιστά την κοινωνία μας με τον Θεό»¹⁸⁴. Η σωτηρία που προσφέρει ο Χριστός δεν είναι μόνο απαλλαγή από την αμαρτία, αλλά κυρίως θεραπεία και μεταμόρφωση. Σε αντίθεση με τη δυτική ερμηνεία που τείνει να εστιάζει σε νομικά σχήματα εξιλέωσης, η Ορθόδοξη θεολογία, όπως την περιγράφει ο Ware, εστιάζει

¹⁷⁹ Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 160.

¹⁸⁰ Βλ., Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 153.

¹⁸¹ «ἐκ δύο οὖν φύσεων, οὐ δύο φύσεις, ἀλλὰ μίαν ὑπόστασιν λέγομεν Χριστόν σύνθετον» και όχι μία «σύνθετη φύση». Βλ. *Ἐπιστολή πρὸς Ἰωάννην Κουβικουλάριον*, PG 91, 493A. Για αυτό ακριβώς, υποστηρίζει ότι και το όνομα Χριστός, «οὐ φύσεώς ἐστι δηλωτικόν, ἀλλὰ συνθέτου ὑποστάσεως». Βλ. *Ἐγχειρίδια θεολογικά καὶ πολεμικά πρὸς Μαρῖνον*, PG 91, 268A.

¹⁸² Βλ. Καλλιστου Ware, *Ο Ορθόδοξος Δρόμος*, ο. π., σ. 162.

¹⁸³ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 172.

¹⁸⁴ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 153.

στην ιατρική και μυστηριακή διάσταση της σωτηρίας. Ο Χριστός είναι ο Ιατρός των ψυχών και των σωμάτων, ο οποίος θεραπεύει την πληγή της ανθρωπότητας με την ίδια Του την ύπαρξη, ως «μία *θυσιαστική* πράξη ίασης»¹⁸⁵.

Η Ενανθρώπιση του Χριστού δεν αποτελεί απλώς ένα σημείο στο ιστορικό παρελθόν. Ο Ware επισημαίνει ότι η σάρκωση του Θεού συνεχίζεται μυστικώς στην Εκκλησία, στα Μυστήρια, και ιδιαίτερα στη Θεία Ευχαριστία. Μέσα από αυτήν την εκκλησιαστική εμπειρία, ο άνθρωπος συμμετέχει στο μυστήριο της θεανθρωπίας. Όπως λέει, «η ζωή του Χριστού γίνεται δική μας· η ανάστασή Του είναι η δική μας ανάσταση».

Κατ' επέκταση με τις παραπάνω διαπιστώσεις κι ο σταυρικός θάνατος, εντάσσεται σε μια ευρύτερη οικονομία θείας αγάπης¹⁸⁶. Η σταύρωση δεν είναι μια πράξη εξιλέωσης προς έναν οργισμένο Πατέρα, όπως συχνά προτείνεται σε κάποιες δυτικές θεολογίες, αλλά είναι η ύψωση της αγάπης μέχρι το έσχατο όριο. «*Οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει καὶ περὶ ἡμῶν ὁδυνᾶται...αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν καὶ μεμαλάκισται διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν*», θα πει δίχως δισταγμό ο προφήτης Ησαΐας (Ψ. 53, 4-5). Όπως σημειώνει κι ο Ware: «Ο Πατήρ δεν εξαγοράζεται από τον Υιό· είναι ο ίδιος ο Πατήρ που αγαπά και προσφέρει τον Υιό Του».

Παράλληλα, η Ανάσταση του Χριστού δεν είναι απλώς νίκη επί του θανάτου, αλλά μεταμόρφωση της ανθρώπινης φύσης. Ο Χριστός, ως νέος Αδάμ, εγκαινιάζει την ανθρωπότητα της Βασιλείας του Θεού. Όπως λέει η Πρώτη προς Κορινθίους: «*ὁ ἔσχατος Ἀδὰμ ἐγένετο εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν*» (Α΄ Κορ. 15,45). Ο Ware αναγνωρίζει εδώ τη βαθιά κοσμική και εκκλησιολογική διάσταση της σωτηρίας: ο Χριστός δεν σώζει τον άνθρωπο μεμονωμένα, αλλά ολόκληρη την ανθρωπότητα εντός της Εκκλησίας.

Ένα κρίσιμο σημείο στην ερμηνεία του Ware είναι η προσωπική συμμετοχή του καθενός στο έργο της σωτηρίας. Ο Χριστός δεν σώζει εξαναγκαστικά· κάθε άνθρωπος καλείται ελεύθερα να αποδεχτεί και να ενσωματώσει το μυστήριο της θεανθρωπίας στη ζωή του. Αυτή η σωτηρία συντελείται εν Χριστώ, αλλά

¹⁸⁵ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 173.

¹⁸⁶ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 179.

ολοκληρώνεται εν τω ανθρώπω, μέσα από τη συνεργία θείας χάριτος και ανθρώπινης βούλησης.

Το μυστήριο της σωτηρίας κορυφώνεται στη Θεία Ευχαριστία, την οποία ο Ware χαρακτηρίζει ως «συμπύκνωση και φανέρωση όλης της σωτηρίας». Ο Χριστός προσφέρει τον εαυτό Του ως «*βρῶμα ἀθάνατον*», και ο πιστός γίνεται σύσσωμος και σύναιμος Χριστού (*Α΄ Κορ.* 10,16–17). Η συμμετοχή στη Θεία Κοινωνία είναι συμμετοχή στη ζωή του Θεού, είναι θεοκοινωνία, είναι θέωση. Αυτό είναι και το επιστέγασμα στα προβλήματα του σημερινού ανθρώπου. Αυτό αποτελεί τη μόνη λύση στα όποια προβλήματα ανακύπτουν με κυριότερο το τι είναι άνθρωπος. Με βάση τα όσα εκτέθηκαν ο άνθρωπος είναι κατ' εικόνα του Θεού δημιουργήμα, «η πεπερασμένη έκφραση της άπειρης αυτο-έκφρασης του Θεού»¹⁸⁷, μια κατ' εικόνα δημιουργία, όπου ο άνθρωπος «πραγματώνει την αληθινή του φύση με όρους αμοιβαίας ζωής και σχέσης όχι μόνο με τον Θεό αλλά και με τους άλλους ανθρώπους»¹⁸⁸.

Ενώ η ερμηνεία των δογμάτων αποτελεί μία δυναμική πορεία που οδηγεί τον άνθρωπο στη μεταμόρφωση, εν τούτοις, ο σύγχρονος άνθρωπος φαίνεται να έχει παραγκωνίσει τον ίδιο τον Θεό. Αυτή η συμπεριφορά, είναι αναμφιβόλως σημείο των καιρών, από τη στιγμή που ο ίδιος ο άνθρωπος αρνείται οποιαδήποτε μορφή κοινωνίας και με το συνάνθρωπό του αλλά και με το Δημιουργό του. Μέσα σε αυτήν την προβληματική, η Εκκλησία προτείνει μία διαφορετική προσέγγιση, μία ασκητική που δεν αφορά μόνο στους μοναχούς αλλά «χρειάζεται κυρίως στόν κόσμο, ἐντός τοῦ ὁποίου φαίνεται νά καταργεῖται πλήρως»¹⁸⁹. Σύμφωνα με τη διαχρονική πίστη που προτάσσει η Εκκλησία, η έλλειψη πνευματικής ζωής, όπως αναφέρθηκε και στο δεύτερο κεφάλαιο, δε μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο κοντά στον Θεό. Με άλλα λόγια, επειδή ο άνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού, αυτό πολύ απλά σημαίνει ότι σκοπός της ζωής του είναι να γίνει κατά χάρη θεός.

¹⁸⁷ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 109.

¹⁸⁸ Βλ. Καλλιστου Ware, ο. π., σ. 115.

¹⁸⁹ Βλ. Χρυσοστόμου Α. Σταμούλη, *Ἡ γυναίκα τοῦ Λόγῃ καί ἡ σύγχρονη θεολογία*, εκδ. Ἰνδίκτος, Ἀθήνα 2008, σ. 81. Βλ. Γεωργίου Ἰ. Μαντζαρίδη, *Ὁδοιπορικό θεολογικῆς ἀνθρωπολογίας*, εκδ. Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος 2005, σ. 249 κ. εξ.

Ωστόσο, η πραγμάτωση αυτού του σκοπού δεν μπορεί να προέλθει μόνο από θεωρητικές ή φιλοσοφικές αναζητήσεις. Αντίθετα, προϋποθέτει προσωπικό αγώνα, επίμονη προσπάθεια και πνευματικό κόπο από τον άνθρωπο. Η πορεία αυτή απαιτεί τη συνεργασία του ανθρώπου με τον Θεό, ώστε να ενεργοποιηθούν τα χαρίσματα που έλαβε κατά το βάπτισμα και να προχωρήσει σταδιακά από την κάθαρση στον φωτισμό και, τελικά, στη θέωση.

Φυσικά, η θέωση αποτελεί δωρεά του Θεού προς τον άνθρωπο, καθώς όπως θα επισημάνει κι ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, δεν έχουμε τη δυνατότητα από μόνοι μας να θεωθούμε. Αντιθέτως, η θέωση προσφέρεται στον άνθρωπο έπειτα από κοπιώδη πνευματικό αγώνα και παθήματα: *«πάσχομεν ὡς ὑπὲρ φύσιν οὕσαν κατὰ χάριν, ἀλλ' οὐ ποιοῦμεν τὴν θέωσιν· οὐ γάρ ἔχομεν φύσει δεκτικὴν τῆς θεώσεως δύναμιν»*¹⁹⁰.

Εν κατακλείδι, παρατηρούμε ότι η θεολογία του Κάλλιστου Ware δεν περιορίζεται σε ορισμούς ή δογματικούς τύπους· αντιθέτως, θα λέγαμε ότι είναι βιωματική, σωτηριολογική, εμπεριέχοντας μία δυναμική κίνηση και πορεία προς τον Δημιουργό του. Ο Χριστός είναι ο Κύριος, ο Φίλος, ο Ιατρός και ο Νυμφίος· είναι Εκείνος που προσφέρει στον άνθρωπο την πληρότητα της ζωής.

¹⁹⁰ *Κεφάλαια διάφορα οἰκονομικά* 1, 75, PG 90, 1209C.

Κεφάλαιο 4^ο : Η δημιουργία του Θεού και η προστασία του περιβάλλοντος: Προς ένα οικολογικό ήθος

Το βιβλίο «Οικολογικό πρόβλημα και ελπίδα» του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware (Timothy Ware) απευθύνεται σε ένα ακροατήριο που έχει ευαισθητοποιηθεί απέναντι στην περιβαλλοντική κρίση και αναζητά μια θεολογική απάντηση. Η προσέγγιση του Κάλλιστου Ware δεν περιορίζεται στις σύγχρονες περιβαλλοντικές επισημάνσεις, αλλά εντάσσει τον σεβασμό προς τη δημιουργία στην ορθόδοξη πίστη, στη λατρευτική ζωή και στη βιβλική παράδοση. Στόχος της παρούσας ανάλυσης είναι να καταγράψει τα κυριότερα θέματα του κεφαλαίου, να τα συνδέσει με θεμελιώδεις βιβλικές παραγράφους και να αναδείξει την ελπιδοφόρα διάσταση της θεολογικής οικολογίας του Ware.

4.1 Η οικολογική κρίση ως πνευματικό και ηθικό πρόβλημα

Ο Ware ξεκινά τη συζήτηση με την πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι δημιούργημα του Θεού και ότι «ο Θεός είδε όλα όσα δημιούργησε και ιδού ήταν πολύ καλά»¹⁹¹. Η ομορφιά και η καλοσύνη της δημιουργίας δεν είναι τυχαία αλλά αποτελούν αντανάκλαση της θείας αγαθότητας. Κατά την ορθόδοξη διδασκαλία, η ύλη δεν είναι εγγενώς κακή· αντίθετα, φέρει τη σφραγίδα του Δημιουργού και προορίζεται να μετέχει στην τελική αποκατάσταση του κόσμου¹⁹². Η αντίληψη αυτή απορρίπτει την άποψη ότι η σωτηρία αφορά μόνο στην ψυχή του ανθρώπου· η οικουμένη σύμπασα είναι μέρος της οικονομίας της σωτηρίας.

Μια βασική συνέπεια αυτής της θεώρησης είναι ότι η εκμετάλλευση της δημιουργίας συνιστά «αμαρτία». Όπως επισημαίνει ο Ware, πολλοί χριστιανοί, κληρικοί και λαϊκοί, θεωρούν ότι η μεταχείριση των ζώων και του φυσικού κόσμου δεν αποτελεί ηθικό θέμα. Εντούτοις, όταν αναγνωρίζουμε ότι τα ζώα είναι πλάσματα του Θεού και ότι ο άνθρωπος έχει θεϊκή εντολή να τα φροντίζει, γίνεται φανερό ότι η

¹⁹¹ Γεν. 1:31: «Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς πάντα, ὅσα ἐποίησε...».

¹⁹² Ρωμ. 8:19-21: «Ἡ γὰρ ἀποκαταδοκία τῆς κτίσεως...ἐλπίδι ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται...».

κακομεταχείρισή τους είναι πνευματικό πρόβλημα. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, τον οποίον επικαλείται ο Ware, τόνισε ότι «η κατάχρηση της Δημιουργίας πρέπει να θεωρείται αμαρτία»¹⁹³. Επομένως, η οικολογική κρίση δεν είναι απλώς σύνολο περιβαλλοντικών προβλημάτων, αλλά αποτέλεσμα παραβίασης της σωστής σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό και τη δημιουργία¹⁹⁴.

Για τον Ware, αυτή η παρακμή σχετίζεται με την απώλεια της «ευχαριστιακής στάσης» απέναντι στη δημιουργία – δηλαδή της στάσης της ευχαριστίας και του σεβασμού προς τον κόσμο ως δώρο του Θεού. Κατ' επέκταση η βάση του οικολογικού προβλήματος έγκειται στην πτώση του ανθρώπου¹⁹⁵. Η σχέση ανάμεσα στο άνθρωπο και τη δημιουργία, σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Διοκλείας, έχει τη βάση της στη διδασκαλία της Εκκλησίας για τη σχέση των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδος μεταξύ τους. Εντός του πλαισίου αυτού, υπάρχει μία κοινωνία αγάπης και χαράς, καθώς η δημιουργία της κτίσης αποτελεί μία τριαδική πράξη περιχώρησης και κοινωνία αγάπης του Θεού προς τα δημιουργήματά του¹⁹⁶.

Παράλληλα, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε στο γεγονός ότι η σχέση του Δημιουργού με τα δημιουργήματά Του, για τον Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστο Ware, εδράζεται στη αντίληψή του για μία πανθεϊστική θεώρηση και κατανόηση αυτής της σχέσης. Με άλλα λόγια, ο Κάλλιστος Ware, θα εκφράσει αυτό που αιώνες πριν επισήμανε ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής στα κείμενά του για τους λόγους των όντων¹⁹⁷, την αποκάλυψη δηλαδή του Θεού μέσα στη δημιουργία, γεγονός που μας οδηγεί στο να κατανοήσουμε ότι ο Θεός δεν είναι μόνο υπερβατικός αλλά κι εγκόσμιος¹⁹⁸. Ασφαλώς ο Μητροπολίτης δεν παραλείπει να κρατήσει μία ισορροπία ανάμεσα σε αυτές τις δύο πτυχές, με απώτερο σκοπό να αποφύγει ακροβατισμούς και πιθανές παρανοήσεις¹⁹⁹.

¹⁹³ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Οικολογική κρίση και ελπίδα*, εκδ. Ακρίτα, Αθήνα 2008, σ. 35.

¹⁹⁴ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π.

¹⁹⁵ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Η ορθόδοξη εκκλησία*, ο. π., σσ. 372-373.

¹⁹⁶ Βλ. Κάλλιστου Ware, *Οικολογική κρίση και ελπίδα*, ο. π., σσ. 26-27.

¹⁹⁷ *Περὶ Διαφόρων Ἀποριῶν*, PG 91, 1080A.

¹⁹⁸ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 63-66.

¹⁹⁹ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 32-33.

Η ορθόδοξη παράδοση βλέπει τον άνθρωπο ως «ιερέα της κτίσης». Δημιουργημένος «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» ο άνθρωπος έχει μοναδικό ρόλο: να προσφέρει την κτίση πίσω στον Θεό ως δοξολογία και να την διαφυλάσσει²⁰⁰. Η εικόνα αυτή απομακρύνεται από την καρικατούρα της «κυριαρχίας» επί της φύσης και μετατοπίζει την έμφαση στη «διαχειριστική ευθύνη» και τη διακονία. Όταν ο άνθρωπος παύει να λειτουργεί ως ιερέας και μετατρέπεται σε καταναλωτή, ο κόσμος δεν μεταβάλλεται σε ιερό δώρο, αλλά σε αντικείμενο εκμετάλλευσης. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι παρόλο που ο Κάλλιστος Ware τονίζει την αλληλεξάρτηση του ανθρώπου και της δημιουργίας, η ορολογία που χρησιμοποιεί, παραπέμπουν κατά κάποιο τρόπο σε καταστάσεις κυριαρχίας και εξουσίας²⁰¹. Παρόλα αυτά, δεν παραλείπει να επισημάνει ότι ο ρόλος του ιερέα είναι αποκλειστικά δωρεά του Θεού και ως σημείο αναφοράς έχει πάντα τον Θεό²⁰².

Η απάντηση του Ware στην κρίση δεν είναι ο καταστροφικός μανιχαϊσμός. Η Ορθοδοξία προτείνει έναν «ασκητικό τρόπο ζωής» ο οποίος μεταμορφώνει την ανθρώπινη επιθυμία, μαθαίνει αυτοπειθαρχία και αλληλεγγύη και οδηγεί σε ευχαριστία. Η ασκητική παράδοση δεν μισεί την ύλη, αλλά την απελευθερώνει από την κατανάλωση. Αυτή η στάση εκφράζεται, για παράδειγμα, στην νηστεία, στην οποία η στέρηση γίνεται μέσο προσευχής και όχι τεχνική δίαιτας. Ο Ware παρατηρεί ότι ο σεβασμός προς τα ζώα και το περιβάλλον δεν είναι νέα ιδέα, αλλά βαθιά ριζωμένη στη ζωή της Εκκλησίας. Η καθημερινή λατρεία, οι προσευχές του «Ευχολόγιου» και η ανάγνωση του Ψαλμού 103 (104) κατά τον εσπερινό, είναι πράξεις που υπενθυμίζουν την ευθύνη του ανθρώπου απέναντι στη δημιουργία²⁰³.

²⁰⁰ Γεν. 1:26-27: «Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν...καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον...».

²⁰¹ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 91-93. Βλ. Αικατερίνης Τσαλαμπούνη, «Η θεολογική σκέψη του Κάλλιστου Ware για τη δημιουργία: Μία ορθόδοξη συμβολή στο οικολογικό ζήτημα», στο Παντελή Καλαϊτζίδη-Νικολάου Ασπρούλη (επιμ.), *Η μαρτυρία της Ορθοδοξίας στη Δύση. Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware*, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος, 2018, σ. 179.

²⁰² Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 73.

²⁰³ Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 38-39.

4.2 Η Βίβλος ως οικολογική πηγή

Ο Ware χρησιμοποιεί συχνά βιβλικά χωρία για να στηρίξει τη θεολογία του. Η εντολή «εργάζεσθαι και φυλάσσειν» δείχνει ότι ο άνθρωπος καλείται να καλλιεργεί τη γη και να τη διατηρεί, όχι να την καταστρέφει²⁰⁴. Η εξουσία που παραχωρεί ο Θεός στον άνθρωπο πρέπει να κατανοηθεί ως «ποιμαντική» και όχι ως αυταρχική εξουσία²⁰⁵. Η σύγχρονη κουλτούρα της κατάχρησης πηγών δείχνει το αντίθετο: ο άνθρωπος έχει μετατρέψει τον κόσμο σε αντικείμενο κατανάλωσης. Σύμφωνα με τον Ware, αυτή η στάση παραβιάζει την εντολή του Θεού και προκαλεί την οικολογική κρίση.

Ο Ψαλμός 103 (104) είναι μια «οικολογική ομολογία πίστης», όπου ο δημιουργός δοξάζεται μέσω των φυσικών φαινομένων. Τα ζώα, τα φυτά, τα ποτάμια και οι θάλασσες είναι συμψάλτες στη λειτουργία του κόσμου. Ο Ψαλμός 148 επίσης καλεί όλες τις δυνάμεις της φύσης να δοξάσουν τον Κύριο (π.χ. «δοξάσατε τον Κύριο πάντα τα θηρία και τα κτήνη»)²⁰⁶. Αυτά τα χωρία εντάσσονται στην ορθόδοξη λατρεία και υπογραμμίζουν ότι η υλική δημιουργία είναι έμπληη χάριτος.

Οι προφήτες προειδοποιούν ότι η αδικία και η αμαρτία έχουν οικολογικές συνέπειες. Στον Ιερεμία, ο Θεός λέει: «η γη θα γίνει έρημη εξαιτίας των κατοίκων της, εξαιτίας των καρπών των σκέψεών τους»²⁰⁷. Ο Ware συνδέει αυτή τη διδασκαλία με την επίκαιρη συζήτηση περί «κλιματικής δικαιοσύνης»: οι φτωχοί και οι μελλοντικές γενιές υφίστανται τις συνέπειες της απληστίας των πλουσίων. Ο προφητικός λόγος, λοιπόν, καλεί σε μεταστροφή και κοινωνική δικαιοσύνη.

Στην Καινή Διαθήκη ο Ιησούς χρησιμοποιεί τα στοιχεία της φύσης στις παραβολές του: τα κρίνα του αγρού, τα πουλιά του ουρανού, τον σπόρο που πέφτει στη γη. Ο Χριστός δεν παρουσιάζει την κτίση ως κατώτερη ή χωρίς σημασία, αλλά ως «εκπαιδευτήριό» μας στην εμπιστοσύνη προς τον Θεό. Στην επιστολή προς τους

²⁰⁴Γεν. 2:15: «Καὶ ἔλαβεν Κύριος ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον...ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν».

²⁰⁵Γεν. 1:28: "Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε...κατακυριεύσατε αὐτῆς...».

²⁰⁶Ψαλμ. 148: «Αἰνεσάτωσαν τὸ ὄνομα Κυρίου... πάντα τὰ ἄστρο τοῦ φωτός...τὰ θηρία καὶ πάντα τὰ κτήνη».

²⁰⁷Ιερ. 12:4: «Ἔως πότε πενθήσει ἡ γῆ καὶ πᾶς χόρτος τοῦ ἀγροῦ ξηρανθήσεται».

Κολοσσαείς αναφέρεται ότι «τά πάντα δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτόν ἐκτίσθησαν»²⁰⁸. Η Σάρκωση του Λόγου προσδίδει στην υλική δημιουργία μια μόνιμη αξία: δεν θα καταστραφεί, αλλά θα ανακεφαλαιωθεί στον Χριστό. Ο Ware, σε συμφωνία με αυτή τη θεολογία, απορρίπτει την αποκαλυπτική ρητορική που θεωρεί την καταστροφή του πλανήτη ως θεϊκό σχέδιο και επισημαίνει ότι ο Θεός «δεν θέλησε το θάνατο του αμαρτωλού»²⁰⁹.

Η ορθόδοξη οικολογική θεολογία δεν είναι αφαίρεση, αλλά ριζώνει σε ολόκληρη την Αγία Γραφή. Στην Παλαιά Διαθήκη, οι πρώτες σελίδες της Γένεσης περιγράφουν τη δημιουργία ως καλό και όμορφο γεγονός: ο Θεός δημιουργεί τον ουρανό και τη γη, τη θάλασσα και το φως, τα ζώα και τον άνθρωπο, και καταλήγει λέγοντας ότι όλα ήταν «πολύ καλά»²¹⁰. Οι αφηγήσεις αυτές τονίζουν την αρμονία μεταξύ των όντων και την έμφυτη αξία κάθε πλάσματος. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος πλάστηκε την έκτη ημέρα, μετά τα ζώα, υπογραμμίζει ότι η ανθρωπότητα εντάσσεται στη δημιουργία και δεν είναι υπεράνω αυτής. Η εντολή να «κυριαρχήσει» στον κόσμο δεν συνεπάγεται κακοποίηση, αλλά ευθύνη: ο Θεός αναθέτει στον άνθρωπο να είναι ποιμένας και διαχειριστής²¹¹. Αυτό επιβεβαιώνεται από το εδάφιο Γεν. 2:15, όπου ο Αδάμ καλείται να «εργάζεται» και να «φυλάσσει» τον κήπο. Οι δύο αυτές λέξεις συνδέονται με την ιερατική λειτουργία: εργασία και φύλαξη σημαίνουν προσφορά και προστασία.

Επιπλέον, η ιστορία του κατακλυσμού στον Νώε²¹² δείχνει ότι ο Θεός συνάπτει διαθήκη όχι μόνο με τον άνθρωπο αλλά με όλα τα έμβια πλάσματα: «Ιδού, εγώ στήνω τη διαθήκη μου με εσάς και με το σπέρμα σας ύστερα από εσάς, και με κάθε ζώο της γης»²¹³. Η κιβωτός του Νώε είναι προεικόνιση της Εκκλησίας ως τόπου

²⁰⁸Κολοσ. 1:16.

²⁰⁹Ιεζ. 33:11: «Οὐ θέλω τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλ' ἢ ἐπιστρέψαι».

²¹⁰Γέν. 1:31: «Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν».

²¹¹Γεν. 1:28: «Καὶ ἠυλόγησεν αὐτοὺς ὁ Θεὸς, λέγων· Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν, καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς».

²¹²Γεν. 6–9: Τα κεφάλαια 6 έως 9 της Γένεσης περιγράφουν την ιστορία του Νώε, την καθολική καταστροφή με τον Κατακλυσμό, την σωτηρία μέσω της Κιβωτού, και τη διαθήκη του Θεού με τον Νώε μετά τον κατακλυσμό.

²¹³Γεν. 9:9-10: «ἰδοὺ ἐγὼ ἀνίστημι τὴν διαθήκην μου πρὸς ὑμᾶς καὶ πρὸ τὸ σπέρμα ὑμῶν μετ' ὑμᾶς, καὶ πρὸς πᾶσαν ψυχὴν ζῶων».

όπου συνυπάρχουν άνθρωποι και ζώα, προστατευμένοι από την καταστροφή. Στη συνέχεια, οι νόμοι του Μωσέ διατάζουν την προστασία των ζώων: απαγορεύεται να δεθεί το στόμα του βοδιού όταν αλωνίζει²¹⁴, να πάρει κανείς και την μητέρα και τα αυγά από τη φωλιά ενός πουλιού²¹⁵, ενώ το έβδομο έτος αφήνεται η γη να αναπαυθεί²¹⁶. Αυτές οι εντολές αναγνωρίζουν ότι τα ζώα και η γη έχουν δικαιώματα και χρειάζονται ανάπαυση.

Οι ψαλμοί αποτελούν ύμνους οικολογικής δοξολογίας. Ο Ψαλμός 103 (104), τον οποίο ο Ware αναλύει εκτενώς, περιγράφει τα πουλιά, τα ζώα, τα βουνά και τη θάλασσα να υμνούν τον Θεό. Ο ψαλμωδός παρατηρεί πως ο Θεός «διαμορφώνει πηγές στα φαράγγια» για να πίνουν τα θηρία, ότι «τα δέντρα του Κυρίου χορταίνουν», ότι τα άγρια κατσίκια έχουν τα ψηλά βράχια για καταφύγιο, και ότι ο Λεβιάθαν παίζει στη θάλασσα. Οι ψαλμοί τονίζουν όχι μόνο την ομορφιά, αλλά και την αλληλεξάρτηση των όντων: τα ζώα εξαρτώνται από τον Θεό για την τροφή τους και ο άνθρωπος καλείται να μιμηθεί αυτήν την εμπιστοσύνη. Άλλοι ψαλμοί αναφέρονται στην γη που ανήκει στον Κύριο²¹⁷ και καλούν τα ποτάμια, τα βουνά και όλα τα έθνη να δοξολογούν²¹⁸.

Οι προφητικές παραδόσεις περιλαμβάνουν οικολογικά οράματα. Ο Ησαΐας περιγράφει μια εσχατολογική ειρήνη όπου ο λύκος θα συνυπάρχει με το αρνί, το λιοντάρι θα τρώει άχυρο και ένα παιδί θα παίζει με το φίδι²¹⁹. Παρομοίως, στον Ησ. 65:17-25 προβάλλεται μια νέα δημιουργία όπου «δεν θα βλάπτουν ούτε θα φθείρουν σε όλο το άγιο όρος» του Κυρίου²²⁰. Ο Ωσηέ μιλά για διαθήκη με τα θηρία

²¹⁴ Δευτ. 25:4: «Οὐ φιμώσεις βοῦνὰ λοῶντα».

²¹⁵ Δευτ. 22:6-7: «Ἐὰν συναντήσης ἐν ὁδῷ νοσσιὰ νόρνέου...οὐ λήμψῃ τὴν μητέρα μετὰ τῶν παιδίων».

²¹⁶ Εξ. 23:10-11: «Ἐξ ἔτη σπερεῖς τὴν γῆν σου καὶ συνάξεις τοὺς καρποὺς αὐτῆς· τῷ δὲ ἐβδόμῳ ἐγκαταλείψεις αὐτήν».

²¹⁷ Ψαλμ. 24:1: «Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ».

²¹⁸ Ψαλμ. 96, 98: «Εὐφρανθήτωσαν οἱ οὐρανοί, καὶ ἀγαλλιᾶσθω ἡ γῆ...σαλπίσσουσι πάντα τὰ δένδρα τοῦ δρυμοῦ».

²¹⁹ Ησ. 11:6-9: «Καὶ συγκατοικήσει λύκος μετὰ ἀμνοῦ...καὶ παῖς νήπιος ἐπ' ὄφιν χειρὸν ἐμβάλλει».

²²⁰ Ησ. 65:17-25: «Ἴδοὺ ἐγὼ κτίζω οὐρανοὺς καινοὺς καὶ γῆν καινὴν».

του αγρού, τα πουλιά του ουρανού και τα ερπετά της γης,²²¹ ενώ ο Ιωνάς είναι υποχρεωμένος να αναλογιστεί τη συμπόνια του Θεού ακόμη και για τα ζώα της Νινευή²²². Αυτές οι ενοράσεις δείχνουν ότι η σωτηρία δεν είναι μόνο θέμα ανθρώπων αλλά περιλαμβάνει ολόκληρο το οικοσύστημα.

Στην Καινή Διαθήκη, ο Ιησούς χρησιμοποιεί παραδείγματα από τη φύση για να διδάξει: αναφέρεται στα κρίνα του αγρού και τα πουλιά του ουρανού,²²³ μιλά για τον γεωργό που σπέρνει,²²⁴ και περιγράφει τη Βασιλεία του Θεού ως σπόρο που φυτρώνει²²⁵. Με την ενανθρώπιση, ο Χριστός δείχνει ότι ο Θεός προσλαμβάνει τη δημιουργία και την ανακαινίζει. Η επιστολή προς Κολοσσαείς δηλώνει ότι ο Χριστός είναι «εικὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου... δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἐκτίσθησαν τὰ πάντα»²²⁶. Ο Απόστολος Παῦλος περιγράφει τη δημιουργία να στενάζει αναμένοντας την απελευθέρωση,²²⁷ ενώ η Αποκάλυψη μιλά για «καινοῦς οὐρανοὺς καὶ καινὴ γῆ»²²⁸. Η Βίβλος, λοιπόν, προσφέρει ένα «ολοκληρωμένο ὄραμα» όπου η δημιουργία ἔχει παρελθόν, παρόν και μέλλον στον Θεό.

Η ορθόδοξη ερμηνεία αυτών των χωρίων απορρίπτει την ιδέα ότι ο κόσμος είναι καταδικασμένος να καταστραφεί. Αντιθέτως, μέσω του Χριστού η κτίση θα ανανεωθεί και θα μεταμορφωθεί. Η παραβολή του θείου Πάθους, όπου ο Ιησούς υποφέρει πάνω σε ξύλο, μας δείχνει ότι ακόμη και το δέντρο της σταύρωσης γίνεται

²²¹Ωσ. 2:18: «Καὶ διαθήσομαι αὐτοῖς διαθήκην ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ μετὰ τῶν θηρίων τοῦ ἀγροῦ».

²²²Ιω. 4:11: «καὶ ἐγὼ οὐ φείσομαι Νινευῖ, πόλεως μεγάλης...καὶ κτήνη πολλά;».

²²³Μτ. 6:26-30: «Ἐμβλέψατε εἰς τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ...Οὐ σπεύρουσιν οὐδὲ θερίζουσιν...καὶ ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τρέφει αὐτά».

²²⁴Μκ. 4:39: «Καὶ διεγερθεὶς ἐπετίμησε τῷ ἀνέμῳ καὶ εἶπεν τῇ θαλάσσῃ· Σιώπα, πεφίμωσο».

²²⁵Μκ. 4:26-29: «Ὡς ἄνθρωπος βάλλῃ τὸν σπόρον ἐπὶ τῆς γῆς...ὁ δὲ θερίζει, ὅτι παρέστηκεν ὁ θερισμός».

²²⁶Κολ. 1:15-16: «Ὃς ἐστὶν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου...τὰ πάντα δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται».

²²⁷Ρωμ. 8:19-22: «Ἡ γὰρ ἀποκαταδοκία τῆς κτίσεως τὴν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ ἀπεκδέχεται...πᾶσα ἡ κτίσις συνστενάζει».

²²⁸Αποκ. 21:1: «Καὶ εἶδον οὐρανὸν καινὸν καὶ γῆν καινὴν· ὁ γὰρ πρῶτος οὐρανὸς καὶ ἡ πρώτη γῆ ἀπῆλθαν».

όργανο σωτηρίας. Στην εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, υμνούμε το ξύλο που «φύτρωσε» μέσα από τη γη και έγινε πηγή ζωής. Αυτή η λειτουργική διάσταση αποδεικνύει ότι το δέντρο, η γη και η ύλη μετέχουν στο έργο της σωτηρίας.

4.3 Η δημιουργία ως μυστήριο και δώρο

Ο Ware αναφέρεται στον Ψαλμό 103 (104) που ψάλλεται στην έναρξη του εσπερινού. Αυτός ο ύμνος απαριθμεί τη σοφία του Δημιουργού και περιγράφει τα ζώα, τα φυτά, τα βουνά, τα ποτάμια και τη θάλασσα ως μέρη της κοσμικής δοξολογίας. Ο ψαλμωδός μνημονεύει τα ελάφια, τα αγριοκάτσικα, τους γαϊδάρους και τον Λεβιάθαν – πιθανώς φάλαινα – που «έπλασες για να παίζει». Η ανάγνωση αυτού του ψαλμού στην αρχή κάθε μέρας δείχνει ότι η Εκκλησία αρχίζει τη λειτουργική ζωή της με ένα «περιβαλλοντικό οραματισμό»: ο κόσμος είναι ένα θεϊκό ποίημα, στο οποίο ο κάθε οργανισμός έχει θέση και ρόλο στην ύμνηση του Δημιουργού.

Στην ορθόδοξη λατρεία, κάθε μέρα είναι μια προσφορά της δημιουργίας στον Θεό. Η Ευχή των Μελισσών, την οποία παραθέτει ο Ware, είναι χαρακτηριστική: ευλογεί τις κυψέλες, ζητά την αύξηση των μελισσών και αναγνωρίζει ότι ο Θεός χάρισε στο Ισραήλ γη «ρέουσα γάλα και μέλι». Αντίστοιχες ευχές υπάρχουν για τα ζώα της κτηνοτροφίας, τα υποζύγια, ακόμη και για τα μεταξοσκώληκα, γεγονός που φανερώνει πόσο ολοκληρωμένος είναι ο σεβασμός προς τα ζώα μέσα στη λειτουργική ζωή. Ο Ware υπογραμμίζει ότι αυτές οι ευχές δεν είναι προϊόν «νέας οικολογικής ευαισθησίας», αλλά έκφραση μιας αδιάσπαστης παράδοσης.

Μια κεντρική ιδέα στο έργο του Ware είναι ότι ο άνθρωπος πρέπει να πορεύεται «μέσα από τη δημιουργία προς τον Δημιουργό». Στην Παράδοση, οι Πατέρες θεωρούν ότι η φυσική ομορφιά είναι μια μορφή θείας αποκάλυψης που οδηγεί τον άνθρωπο σε δοξολογία. Η εμπειρία των Αγίων ερημιτών, όπως την αφηγείται ο Άγιος Ισαάκ ο Σύρος, δείχνει ότι όταν ο άνθρωπος μεταμορφώνεται, οι άγριες αγέλες προσεγγίζουν τον Άγιο χωρίς φόβο. Η ειρηνική συνύπαρξη ανθρώπου και κτίσης δεν παρουσιάζεται ως ειδυλλιακό παραμύθι, αλλά ως θεολογικό σημείο: προαναγγέλλει την «μεταμόρφωση της κτίσης» που θα συντελεστεί στην εσχατολογία.

Ένα από τα πιο επαναστατικά σημεία της θεολογίας του Ware είναι, ότι τα ζώα δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα, αλλά ως «πρόσωπα». Τα ζώα είναι, ένα Εσύ και όχι ένα Αυτό». Δηλαδή έχουν δική τους αξία, αισθήσεις και συναισθήματα· είναι ικανά να βιώσουν χαρά, πόνο και λύπη. Ο Ware υπογραμμίζει ότι όλη η ζωή έχει ιερό χαρακτήρα και ότι η ανθρωποκεντρική νοοτροπία είναι εσφαλμένη²²⁹.

Στην ίδια ενότητα, ο Ware παραθέτει από τον «Στάρετς Ζωσιμά» στο μυθιστόρημα «Αδελφοί Καραμαζόφ» του Ντοστογιέφσκι: «Αγάπα τα ζώα... μην υπερηφανεύεσαι απέναντί τους· αυτά είναι άκακα, ενώ εσύ, με όλη τη μεγαλοπρέπειά σου, μολύνεις τη γη». Η αγάπη προς τα ζώα προϋποθέτει ταπείνωση. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να σωθεί εκτός της δημιουργίας· είναι μέρος της. Γι' αυτό η αγάπη προς τα ζώα εντάσσεται στη γενικότερη αγάπη προς τον πλησίον και τον Θεό²³⁰.

Η βία απέναντι στα ζώα και στη γη χαρακτηρίζεται από τον Ware ως καρδιακή οικολογική ανεπάρκεια. Η σκληρότητα δεν είναι απλώς λάθος συμπεριφορά, αλλά πνευματική αποστασία, η οποία αγνοεί τη θεία εικόνα στον άλλον και αρνείται την αγαθοσύνη της δημιουργίας. Για τον Ware, η σωστή ανταπόκριση είναι η «μετάνοια», καθώς οι άνθρωποι οφείλουν να γονατίσουν μπροστά στα ζώα και να ζητήσουν συγχώρηση για το κακό που τους έχουν προκαλέσει. Η μετάνοια δεν είναι ατομική συναισθηματική έκρηξη, αλλά αλλαγή στάσης που συνδυάζεται με πρακτικά έργα δικαιοσύνης²³¹. Έτσι, η οικολογία συνδέεται με τη διακονία και τη φιλανθρωπία: δεν μπορούμε να αγαπούμε τον Θεό που δεν βλέπουμε, εάν δεν σεβόμαστε τα πλάσματά Του που βλέπουμε²³².

²²⁹Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σσ. 37-38.

²³⁰Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 42.

²³¹Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 34.

²³²Α' Ιωάν. 4:20: «Εάν τις είπη ὅτι ἀγαπῶ τὸν Θεόν, καὶ τὸν ἀδελφὸν ναύτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν».

4.4 Ο άνθρωπος ως ιερέας της δημιουργίας

Η Αγία Γραφή διδάσκει ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε «κατ' εικόνα» του Θεού και έχει την κλήση να φθάσει στην «καθ' ομοίωσιν» (Γεν. 1:26-27). Ο Ware διευκρινίζει ότι αυτή η μοναδική θέση του ανθρώπου δεν συνεπάγεται αυθαίρετη εξουσία, αλλά ευθύνη. Η εικόνα σημαίνει ικανότητα για προσωπική σχέση με τον Θεό, και η «ομοίωση» είναι η κλήση να αναπτύξουμε την αγάπη και την ελευθερία μας. Στο οικολογικό πλαίσιο αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος καλείται να «λειτουργήσει» ως ιερέας της δημιουργίας: να προσφέρει το σύμπαν ως ευχαριστιακή θυσία και να αναλάβει τη διαχείριση και θεραπεία του κόσμου. Η παραβολή του Κήπου της Εδέμ χρησιμοποιεί δύο ρήματα: «εργάζομαι» και «φυλάσσω» (λέξεις που συχνά αποδίδονται ως «δουλεύω» και «διατηρώ»)²³³. Ο Ware συνδέει αυτή τη διπλή εντολή με το καθήκον του ανθρώπου ως ιερέα της κτίσεως, ο οποίος οφείλει να μεταμορφώσει όλο τον κόσμο σε μια ευχαριστιακή σύναξη. Επομένως, η σύμπασα κτίση βρίσκει τον τελικό της σκοπό, την επικοινωνία με τον Δημιουργό²³⁴.

Η αληθινή οικολογία αρχίζει από την καρδιά. Ο Ware επιχειρεί να συνδέσει την πνευματική ζωή με την περιβαλλοντική δράση. Εάν η καρδιά είναι γεμάτη αγάπη, η συμπεριφορά μας προς τα ζώα και τη γη θα είναι ανάλογη. Ο αντίθετος δρόμος της αδιαφορίας οδηγεί σε μια καρδιά πέτρινη, η οποία αντιλαμβάνεται τα πλάσματα ως χρήσιμα αντικείμενα. Η ορθόδοξη ησυχαστική παράδοση, με τη νοερά προσευχή, καλλιεργεί μια εσωτερική σιωπή που επιτρέπει στον άνθρωπο να ακούει τις «φωνές της κτίσης» και να αντιλαμβάνεται την παρουσία του Θεού σε κάθε πλάσμα. Επομένως, δεν μπορούμε να αντιμετωπίζουμε την οικολογία αποκομμένη από την πνευματικότητα· είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Για τον Ware, η αυθεντική άσκηση της ανθρώπινης εξουσίας είναι η «συγκατάβαση». Επηρεασμένος από την πατερική θεολογία, θεωρεί ότι ο άνθρωπος καλείται να μιμηθεί τη συγκατάβαση του Χριστού, ο οποίος «κενώνει» τον εαυτό του

²³³Γεν. 2:15: «Καὶ ἔλαβεν Κύριος ὁ Θεὸς τὸ νᾶνθρωπον, ὃν ἔπλασεν, καὶ ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ...ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν».

²³⁴Βλ. Κάλλιστου Ware, ο. π., σ. 39.

για να σώσει την κτίση²³⁵. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι η τεχνολογία, η οικονομία και η επιστήμη πρέπει να λειτουργούν με σεβασμό προς τα όρια του κόσμου. Η επιστημονική γνώση είναι δώρο του Θεού, αλλά η χρήση της πρέπει να υποτάσσεται στην αγάπη. Η ανθρωποκεντρική θεώρηση που αγνοεί τα δικαιώματα των ζώων και της γης οδηγεί στην καταστροφή και στην οικολογική αδικία.

4.5 Συμπόνια προς τα ζώα

Η θεολογία του Ware για τα ζώα βασίζεται σε πολλές διηγήσεις Αγίων. Για παράδειγμα, αναφέρει την ιστορία του Αγίου Ισαάκ του Σύρου, σύμφωνα με τον οποίο ο ταπεινός άνθρωπος πλησιάζει τα άγρια ζώα και αυτά εξημερώνονται, διότι «οσφραίνονται την ευωδία του Αδάμ πριν από την πτώση». Παρόμοια, ο Σιλουανός ο Αθωνίτης περιγράφει μια βαθιά συμπόνια προς κάθε ζωντανό πλάσμα: όταν είδε ένα φίδι κομμένο σε κομμάτια, ένιωσε «οίκτο για κάθε ζωντανό πλάσμα» και δάκρυσε. Αυτές οι μαρτυρίες δείχνουν ότι στην ορθόδοξη εμπειρία η συμπόνια προς τα ζώα είναι ένδειξη πνευματικής τελειότητας.

Ο Ware εξετάζει το ερώτημα εάν ο άνθρωπος μπορεί να αγαπά και να είναι φίλος με τα ζώα. Η αγάπη, γράφει, εμπεριέχει στοιχείο αιωνιότητας· όταν λέμε σε έναν άλλον «σ' αγαπώ», λέμε εμμέσως «δεν θα πεθάνεις ποτέ». Η αγάπη προς τα ζώα, επομένως, υποδηλώνει την ελπίδα της συμμετοχής τους στη μέλλουσα ζωή. Ο Στάρετς Ζωσιμάς τονίζει ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να υψώνεται πάνω από τα ζώα, διότι αυτά είναι αθώα, ενώ ο άνθρωπος μολύνει τη γη. Η φιλία με τα ζώα έχει θεραπευτικό χαρακτήρα· βοηθά τον άνθρωπο να ξαναβρεί τη θέση του μέσα στη δημιουργία και να συμφιλιωθεί με τον εαυτό του. Η παράδοση του Άθωνα, με τα πολυάριθμα παραδείγματα μοναχών που μοιράζονται την καθημερινότητά τους με αλεπούδες, αρκούδες και πουλιά, ενισχύει αυτήν τη θεώρηση.

Η συμπόνια προς τα ζώα μεταφράζεται σε συγκεκριμένες ηθικές απαιτήσεις. Ο Ware επιμένει ότι δεν αρκεί να απέχουμε από την κακομεταχείριση των ζώων· πρέπει ενεργητικά να προωθούμε την ευημερία τους. Τα ζώα πρέπει να

²³⁵ Φιλίπ. 2:7: «Ἄλλ' ἐαυτὸν ἐκένωσεν μορφὴν δούλου λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος».

αντιμετωπίζονται ως δώρα και όχι ως εμπορεύματα. Η χρήση τους στη βιομηχανική κτηνοτροφία, στα πειράματα ή για ψυχαγωγικούς λόγους πρέπει να επανεξεταστεί υπό το πρίσμα της θεολογικής αρχής ότι κάθε ζωή είναι ιερή. Η φράση του Primatt περί «αθεΐας της σκληρότητας» οδηγεί τον Ware στο συμπέρασμα ότι η βία απέναντι στα ζώα όχι μόνο προσβάλλει αυτά, αλλά καταστρέφει την πνευματική ακεραιότητα του ανθρώπου.

Ένα εντυπωσιακό στοιχείο της ορθόδοξης παράδοσης που αναδεικνύει ο Ware είναι η ύπαρξη ειδικών προσευχών για τα ζώα. Στο Ευχολόγιο υπάρχουν ευχές για την υγεία των προβάτων, των γιδιών, των υποζυγίων, ακόμη και των μελισσών και των μεταξοσκωλήκων. Αυτές οι ευχές δεν είναι αισθηματολογικές· στηρίζονται στη βιβλική αντίληψη ότι ο Θεός ενδιαφέρεται για κάθε πλάσμα²³⁶. Ο Ware παρατηρεί ότι στον κορμό της θείας Λειτουργίας δεν υπάρχουν άμεσες αναφορές στα ζώα, αλλά όταν προσευχόμαστε «υπέρ της ειρήνης του σύμπαντος» συμπεριλαμβάνονται και τα ζώα. Επομένως, η λατρεία της Εκκλησίας είναι από τη φύση της οικολογική.

Η ανάλυση του βιβλίου του Κάλλιστου Ware δείχνει ότι η ορθόδοξη οικολογική θεολογία είναι πολυδιάστατη. Βασίζεται στη Γραφή, στους Πατέρες, στη λατρεία και στην ασκητική εμπειρία. Αντιμετωπίζει την οικολογική κρίση ως πνευματική ασθένεια που απαιτεί μετάνοια, αλλαγή τρόπου ζωής και συνεργασία όλων των ανθρώπων. Η δημιουργία είναι δώρο, μυστήριο, λόγος και ιερότητα· ο άνθρωπος είναι ιερέας, συνδημιουργός και διαχειριστής· ο Χριστός είναι το κέντρο και ο σκοπός, και το Άγιο Πνεύμα ανακαινίζει τα πάντα.

Η πρόσκληση προς τους αναγνώστες είναι να μεταφράσουν αυτήν τη θεολογία σε πράξη. Κάθε άτομο, κοινότητα και εκκλησία μπορεί να συμβάλει: με την προσευχή, με την υιοθέτηση βιώσιμων συνηθειών, με την υποστήριξη κοινωνικών και πολιτικών δράσεων, με την ανάπτυξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Η Ορθοδοξία δεν προσφέρει απλή ιδεολογία, αλλά μια ζωή όπου το πνευματικό και το υλικό είναι ενωμένα. Μέσα από αυτήν τη ζωή, η οικολογική ελπίδα γίνεται πραγματικότητα.

²³⁶B' Χρον. 7:3: «Καὶ πάντες οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἰδόντες τὸ πῦρ καταβαῖνον... προσκυνοῦντες ἐπὶ τὸ πρόσωπον αὐτῶν».

Η οικολογική κρίση δεν αντιμετωπίζεται με μεμονωμένα μέτρα, αλλά με αλλαγή του τρόπου σκέψης και ζωής. Η «δημιουργία» γίνεται αντιληπτή ως μυστήριο και ευλογία, η ανθρώπινη «ιεροσύνη» αναλαμβάνει ευθύνη και η ελπίδα για το μέλλον θεμελιώνεται στην Ανάσταση και τη Βασιλεία.

4.6 Κριτική αξιολόγηση

4.6.1 Δυνατά σημεία

Η οικολογία του Κάλλιστου Ware παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα:

1. «Ολοκληρωμένη προσέγγιση»: Ο Ware δεν αντιμετωπίζει την οικολογία αποσπασματικά· ενώνει θεολογία, πνευματικότητα, ηθική και πρακτική δράση. Η αναφορά του στην παράδοση των Αγίων, στην Αγία Γραφή, στην λατρεία και στην ασκητική ζωή δημιουργεί μια συνεκτική αφήγηση που συνδέει το παρελθόν με τις σύγχρονες ανάγκες.

2. «Βιβλική θεμελίωση»: Οι συχνές αναφορές στη Γένεση, στους Ψαλμούς και στις προφητείες δείχνουν ότι η φροντίδα της δημιουργίας δεν είναι εξωτερική προσθήκη αλλά μέρος της χριστιανικής αποστολής. Η επεξήγηση του Ψαλμού 103 (104) ως ύμνου για τη δημιουργία είναι ιδιαίτερα γόνιμη.

3. «Συμπόνια προς τα ζώα»: Η ανάδειξη των ζώων ως «Εσύ» και όχι «Αυτό» αλλάζει ριζικά την ηθική θεώρηση. Ο Ware παραπέμπει στην παράδοση για να υποστηρίξει ότι οι Άγιοι είχαν φιλικές σχέσεις με τα ζώα και ότι αυτή η στάση είναι σημείο εσχατολογικής ελπίδας.

4. «Ελπίδα και πρακτικότητα»: Η θεολογία του δεν εγκλωβίζεται σε απογοητευτικές προφητείες για το τέλος του κόσμου· αντίθετα, καλλιεργεί μια ρεαλιστική ελπίδα που στηρίζεται στη μεταμόρφωση της κτίσης και στη συνεργασία με τη χάρη.

4.6.2 Αδύνατα σημεία και προκλήσεις

1. «Έλλειψη συγκεκριμένων προτάσεων πολιτικής»: Αν και ο Ware αναγνωρίζει την ανάγκη θεσμικής δράσης, δεν αναπτύσσει λεπτομερείς προτάσεις για την πολιτική αλλαγή. Αυτό αφήνει ένα κενό ανάμεσα στη θεολογία και στην εφαρμογή της σε εθνικό ή παγκόσμιο επίπεδο.

2. «Ελλιπής συζήτηση για τις νέες τεχνολογίες»: Το βιβλίο δεν εξετάζει εκτενώς τα ζητήματα της βιοτεχνολογίας, της γενετικής τροποποίησης και της τεχνητής νοημοσύνης. Ωστόσο, αυτά τα θέματα επηρεάζουν άμεσα την οικολογία και απαιτούν θεολογική προετοιμασία.

3. «Διαπολιτισμική διάσταση»: Αν και η παράδοση της Ορθοδοξίας είναι πλούσια, η πρόσληψή της στα σύγχρονα πολυπολιτισμικά πλαίσια μπορεί να είναι δύσκολη. Η θεολογία του Ware χρειάζεται περαιτέρω διάλογο με άλλες θρησκείες και με κοσμικές κοσμοαντιλήψεις για να καταστεί πιο προσιτή στο ευρύτερο κοινό.

4. «Αναφορά στον θάνατο των ζώων»: Ένα λεπτό ζήτημα που δεν εξετάζεται εκτενώς είναι το πώς κατανοείται θεολογικά ο θάνατος των ζώων και η πιθανή συμμετοχή τους στη μέλλουσα ζωή. Παρότι αναγνωρίζει στοιχειώδη ένδειξη αθανασίας στην αγάπη, ο Ware δεν αναλύει περαιτέρω τη μεταφυσική διάσταση.

Η ελπίδα που αναδύεται από το έργο του Ware δεν είναι επιφανειακή αισιοδοξία. Βασίζεται στην πίστη ότι ο Χριστός έχει νικήσει τον θάνατο και ότι το Άγιο Πνεύμα ανακαινίζει τα πάντα. Καλεί τους χριστιανούς σε πράξη: σεβασμό προς τα ζώα, μείωση της κατανάλωσης, χρήση ανανεώσιμων πηγών, προσευχή, νηστεία, αλληλεγγύη και πολιτική δέσμευση. Η συνάντηση της ορθόδοξης θεολογίας με την οικολογική ευαισθησία του 21ου αιώνα ανοίγει δρόμους για διάλογο με άλλες παραδόσεις και για μαρτυρία σε κοινωνίες που αναζητούν πνευματικότητα πέρα από τον υλισμό.

Εντέλει, το οικολογικό πρόβλημα δεν είναι ανεπίλυτο. Η Εκκλησία, με πρωτεργάτες θεολόγους όπως ο Κάλλιστος Ware, μπορεί να προτείνει ένα «παραδειγματικό ήθος» που γεφυρώνει τη θεωρία με την πράξη και μεταμορφώνει τόσο τον άνθρωπο όσο και τον κόσμο.

Η ανάλυσή μας έδειξε ότι οι «βιβλικές» ρίζες της οικολογίας είναι βαθιές: από την εντολή να καλλιεργούμε και να φυλάσσουμε, μέχρι τις διαθήκες του Νόε, τους ψαλμούς δοξολογίας και τις παραβολές του Χριστού, η Γραφή κεντάει ένα οικολογικό ήθος. Οι «Πατέρες» εμπλουτίζουν αυτή την κληρονομιά, μιλώντας για τα λογά των κτισμάτων, τη θέωση της ύλης και την ασκητική ζωή. Η «λατρεία» μεταμορφώνει την κτίση μέσω των μυστηρίων, οι «προσευχές» αγκαλιάζουν τα ζώα και τα φυτά, και η «ασκητική» χαλιναγωγεί την επιθυμία. Ο Ware καταδεικνύει ότι τίποτε δεν είναι μικρό για την προσοχή του Θεού: ακόμη και οι μέλισσες έχουν θέση στο Ευχολόγιο.

Η αποστολή μας, λοιπόν, είναι να γίνουμε «διάκονοι της δημιουργίας». Αυτό σημαίνει να στήσουμε την ζωή μας στην ευχαριστιακή προοπτική: να λαμβάνουμε τα δώρα με ευγνωμοσύνη, να τα μεταμορφώνουμε με δημιουργία και να τα επιστρέφουμε στον Θεό με αγάπη. Η οικολογική κρίση είναι τεράστια, αλλά η χάρη του Θεού είναι μεγαλύτερη. Κάθε δέντρο που φυτεύουμε, κάθε ζώο που φροντίζουμε, κάθε ενορία που μετατρέπεται σε οικολογική κοινότητα είναι σημάδι της ελπίδας. Ο Κάλλιστος Ware μας υπενθυμίζει ότι ακόμα και «ένα ποτήρι κρύο νερό» μπορεί να γίνει πράξη σωτηρίας. Ας ανταποκριθούμε με προθυμία σε αυτή την κλήση και ας μετατρέψουμε την κρίση σε ευκαιρία για «αγάπη, δικαιοσύνη και δοξολογία».

Παρά τη θετική απήχηση του έργου του Ware, υπάρχουν και κριτικές. Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι η ορθόδοξη οικολογία παραμένει «ανθρωποκεντρική», καθώς εντέλει δίνει προτεραιότητα στη σωτηρία του ανθρώπου. Άλλοι θεωρούν ότι η έμφαση στην ασκητικότητα μπορεί να φαίνεται μη ρεαλιστική για τους ανθρώπους που ζουν σε αστικές κοινωνίες. Υπάρχουν επίσης ερωτήματα για τη «μεταθανάτια μοίρα των ζώων», την οποία ο Ware αγγίζει αλλά δεν αναλύει διεξοδικά. Η πρόταση να αντιμετωπίζουμε τα ζώα ως πρόσωπα («Youare a Thou, not an It») εγείρει φιλοσοφικές συζητήσεις για τα όρια της προσωπικότητας.

Ωστόσο, αυτές οι κριτικές μπορούν να αποτελέσουν αφορμή για περαιτέρω «θεολογική διερεύνηση». Η ορθόδοξη παράδοση διαθέτει πλούσιες πηγές (όπως οι λόγοι του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης για την αποκατάσταση των πάντων) που μπορούν να διευρύνουν τη συζήτηση. Επίσης, η εφαρμογή των ασκητικών αρχών στην καθημερινή ζωή μπορεί να βρει σύγχρονες μορφές μέσα από την απλοποίηση της καθημερινότητας, την επιλογή οικολογικού τρόπου μετακίνησης και την

ανάπτυξη κοινοτικών κήπων. Το έργο του Ware δεν δίνει τελικές απαντήσεις, αλλά ανοίγει έναν δρόμο που ενώνει τη θεολογία, την επιστήμη και την κοινωνική δράση.

Συνοψίζοντας, το βιβλίο «Οικολογικό πρόβλημα και ελπίδα» του Μητροπολίτη Κάλλιστου Ware επιδιώκει να καταδείξει ότι η αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης απαιτεί βαθιά «μεταμόρφωση της ανθρώπινης καρδιάς» και της κοινωνίας. Η δημιουργία είναι μυστήριο και ιερό σύμβολο, ο άνθρωπος είναι ιερέας και διαχειριστής, και η λύση βρίσκεται στην επιστροφή στην ευχαριστιακή και ασκητική παράδοση. Η ελπίδα δεν στηρίζεται σε τεχνολογικές ουτοπίες, αλλά στη δύναμη του Αναστάντος Χριστού και στην δυνατότητα του Αγίου Πνεύματος να ανακαινίσει τα πάντα. Εφαρμόζοντας την πνευματική σοφία των Πατέρων στην εποχή μας, μπορούμε να διαμορφώσουμε μια οικολογία που συνδυάζει «βιωσιμότητα, δικαιοσύνη και πνευματικότητα». Το έργο του Ware καλεί κάθε χριστιανό να γίνει μάρτυρας αγάπης και ελπίδας μέσα στον κόσμο, ώστε το οικολογικό πρόβλημα να μετατραπεί σε ευκαιρία για βαθύτερη σχέση με τον Θεό και τη δημιουργία.

Το κεντρικό μήνυμα του Κάλλιστου Ware: η οικολογική κρίση δεν είναι απλώς ζήτημα πολιτικής ή τεχνολογίας αλλά «κρίση της καρδιάς». Προέρχεται από την αποξένωση του ανθρώπου από τον Θεό, τον πλησίον και τη φύση και από την ψευδαίσθηση της αυτονομίας. Η Ορθόδοξη παράδοση, με τις βαθιές θεολογικές και λειτουργικές της ρίζες, προσφέρει μια ολιστική απάντηση: βλέπει την κτίση ως «δώρα του Θεού», καλεί τον άνθρωπο να γίνει «ιερέας» και όχι κατακτητής της φύσης, και συνδυάζει την «προσευχή» με την «πράξη». Όλα αυτά συνοψίζονται στη σκέψη ότι «όλα όσα ζουν είναι άγια» και ότι η άσκηση είναι η φυσική έκφραση της αγάπης.

Για να μετατραπεί αυτή η θεολογία σε πράξη, απαιτούνται συγκεκριμένα βήματα: (α) «προσωπική μετάνοια» – αλλαγή τρόπου ζωής, δίαιτα που σέβεται τα ζώα, περιορισμός της σπατάλης και καλλιέργεια αρετών όπως η εγκράτεια και η ευγνωμοσύνη· (β) «κοινωνική δράση» – αναζωογόνηση των ενοριών ως τόπων όπου άνθρωποι και φύση συναντώνται, δημιουργία κοινοτικών κήπων, προγράμματα ανακύκλωσης και εκπαίδευση παιδιών στη φροντίδα της γης· (γ) «συνεργασία με άλλες εκκλησίες και φορείς» – υποστήριξη διεθνών συμφωνιών για το κλίμα, συμμετοχή σε διαθρησκευτικές πρωτοβουλίες και οργάνωση κοινών ημερών προσευχής για το περιβάλλον· (δ) «πνευματική εκπαίδευση» – ενσωμάτωση της

οικολογικής θεολογίας στη κατήχηση και στη θεολογική εκπαίδευση, χρήση των υλικών που ήδη υπάρχουν στο Ευχολόγιο και στους ύμνους για να εμπλουτίσουμε τη συνείδηση των πιστών.

Η πρόσκληση του Ware είναι σαφής: να κατανοήσουμε ότι η «ελπίδα» δεν βρίσκεται απλώς στην τεχνολογική και πολιτική λύση αλλά στην «ανακαίνιση της καρδιάς» και στη «μετάνοια». Ο κόσμος δεν θα αλλάξει χωρίς τη συντονισμένη προσπάθεια των ανθρώπων που θεωρούν τη δημιουργία ως θεοφάνεια και προσφέρονται να γίνουν ιερείς της. Με την αγάπη, τη θυσία και την πράξη, η ανθρωπότητα μπορεί να ανταποκριθεί στην κλήση της. Η πορεία είναι δύσκολη, αλλά όπως το ουράνιο τόξο υπενθυμίζει τη διαθήκη Θεού, έτσι και η προσωπική μας μετάνοια υπενθυμίζει ότι ο Θεός θα κάνει *«καινήν γῆν καί καινούς οὐρανούς»*.²³⁷ Με αυτήν την ελπίδα, προχωρούμε προς έναν κόσμο όπου ο κάθε άνθρωπος, κάθε ζώο και κάθε πέτρα υμνούν τον Δημιουργό.

²³⁷ Αποκ. 21:1.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια να καταγραφεί, μέσα από τις μελέτες του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware, η πολύπλευρη θεολογική του σκέψη. Η ιδιαίτερη έμφαση του Ware στην εμπειρική θεολογία για παράδειγμα τον κατέστησε αποδεκτό όχι μόνο μεταξύ των Ορθοδόξων, αλλά και Ρωμαιοκαθολικών και Αγγλικανών, οι οποίοι έβλεπαν στο πρόσωπό του μια γέφυρα μεταξύ της πατερικής παράδοσης και των υπαρξιακών αναζητήσεων του σύγχρονου ανθρώπου. Η αποδοχή αυτή δεν αφορούσε απλώς στις ιδέες του, αλλά και στο πρόσωπό του ως φορέα μιας αυθεντικής πνευματικότητας, που ακτινοβολούσε διά της πραότητας, της σιωπής και της μυστικής ζωής.

Ένα άλλο ιδιαίτερο στοιχείο της παρακαταθήκης του ήταν η επιμονή του στο να προσεγγίζει την παράδοση όχι ως μουσειακό κατάλοιπο, αλλά ως ζωντανό σώμα. Ο ίδιος συχνά διακήρυττε ότι η παράδοση δεν είναι το παρελθόν, αλλά το παρόν του Αγίου Πνεύματος. Η φράση αυτή συνοψίζει τη δυναμική προσέγγισή του, την προσπάθεια ερμηνείας των Πατέρων όχι με αρχαιολατρία, αλλά με σεβασμό στο πνεύμα τους και άνοιγμα στις ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου. Η πρόσληψη της Αγίας Γραφής και των Πατέρων της Εκκλησίας από τον Μητροπολίτη, μας έδωσε τη δυνατότητα να καταγράψουμε το πώς ο ίδιος προσλαμβάνει αυτά τα δύο, ώστε έπειτα να ομιλήσει για την *εν Χριστῷ* ζωή.

Παράλληλα, έγινε λόγος και για τη χρήση της Αγίας Γραφής σε σχέση με τα δόγματα της Εκκλησίας. Η σύνδεση αυτή θεωρούμε ότι είναι πολύ σημαντική, ειδικά για τη ζωή του ανθρώπου. Με άλλα λόγια, επιχειρήθηκε να παρουσιασθεί η δυναμική ερμηνεία των δογμάτων, με απώτερο σκοπό πώς αυτά μπορούν να επιφέρουν λύσεις στα σύγχρονα προβλήματα που ταλανίζουν το σημερινό άνθρωπο.

Τέλος, μία ακόμα σύνδεση που επιχειρήθηκε στην παρούσα εργασία, αφορούσε στη σχέση της Αγίας Γραφής με την οικολογία. Πολλές φορές, ο Μητροπολίτης Κάλλιστος Ware, δεν παραλείπει να κάνει λόγο για τη φροντίδα του περιβάλλοντος. Μία φροντίδα, η οποία έχει ως πρωταγωνιστή τον ίδιο τον άνθρωπο, καθώς ο ρόλος αυτός έχει δοθεί από τον ίδιο τον Θεό, ώστε να λειτουργεί ως μεσίτης μεταξύ της φύσης και του Θεού και στο τέλος να την επιστρέψει πίσω στο Δημιουργό του.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το ήθος του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware, η θεολογική του διαύγεια, η βαθιά πνευματικότητά του και η ειλικρινής του αγάπη για την Εκκλησία τον καθιστούν όχι απλώς μια σπουδαία μορφή της Ορθοδοξίας του 20ού και 21ού αιώνα, αλλά έναν φάρο που θα συνεχίσει να φωτίζει τις αναζητήσεις πιστών και στοχαστών για δεκαετίες ακόμα.

Concluding Remarks

In this study an effort has been made to present the multifarious theological thought of Metropolitan Diokleias Kallistos Ware, through his writings. The special emphasis that Ware showed at the empirical theology for example, made him being approved not only among the Orthodox people but also among the Roman Catholic and the Anglican. The reason is that all of them were seeing him as a bridge between the patristic tradition and the existential search of the contemporary man. This approval was not only for his ideas but also because his presence was a carrier of an authentic spirituality that was shining through calmness, silence and mystical life.

Another special characteristic of his legacy was his persistence to approach tradition not as a remnant but as a living body. Many time he was preaching that tradition is not the past but the present of the Holy Spirit. This phrase summarizes his dynamic approach in the effort to interpret the Fathers with respect in their meanings and opening to the contemporary man. The assimilation of the Holy Bible and the Church Fathers from Metropolitan Diokleias gave us the opportunity to record how he understands these two in order to talk about *the life in Christ*.

At the same time an effort was made to clarify the use of the Holy Bible in conjunction with the doctrines of the Church. We believe that this connection is very important, especially for the life on man. In other words, a try was made to present the dynamic explanation of the doctrines, so as to show these can bring solutions to the contemporary problems that man faces today.

Finally, another connection was made that had to do with the connection of the Holy Bible with ecology. Many times, Metropolitan Diokleias Kallistos Ware does not omit to refer to the care of the environment. A care that the protagonist is man, since this role was given by God, in order to act as a mediator between the creation and God and, in the end, to return it back to his Creator.

Taking everything into consideration, we conclude that Metropolitan's moral, his theological clarity, his deep spirituality and honest love for the

Church make him not only a great Orthodox figure of our century but also a reference point that will continue to enlighten our search for many decades.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΠΗΓΕΣ

Ware, K., *Η Δύναμη του Ονόματος. Η Προσευχή του Ιησού στην Ορθόδοξη Πνευματικότητα*, μτφρ - επιμ. Δ. Χουλιάρη, εκδ. Ακρίτας, ²1983.

- *Ενότητα και Μαρτυρία*, μτφρ. Νατάσα Σανίκα, Αθήνα, 1985.
- *Η ορθόδοξη εκκλησία*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 2001.
- *Η Ορθόδοξη θεολογία στον 21^ο αιώνα*, μτφρ. Ν. Ντόντου, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2005.
- *Η εντός ημών Βασιλεία*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, ⁴2006.
- *Τό ανθρώπινο πρόσωπο ως εικόνα της Αγίας Τριάδας*, εκδ. Παρησία, Αθήνα, 2013.
- *Έχθροί ή φίλοι; Τό σῶμα, ή ψυχή καί τά πάθη τοῦ ἀνθρώπου*, μτφρ. Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου, εκδ. Έν Πλῶ, Αθήνα, 2014.
- *Ο Ορθόδοξος δρόμος*, μτφρ. Χρήστου Μακροπούλου, εκδ. Έν Πλῶ, Αθήνα, 2018.
- *Η ειρήνη του Θεού. Τα μυστήρια ως μέσα θεραπείας*, μτφρ. Νικολάου Ασπρούλη, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 2022.
- *Εἰς νῆπιν ψυχῆς. Κείμενα για τη θεία λειτουργία της Εκκλησίας*, μτφρ. Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου, εκδ. Έν πλῶ, Αθήνα, 2023.

Ware, K., *The Orthodox Church*, εκδ. Penguin Books, London, 1963.

- «Scholasticism and Orthodoxy: Theological Method as a Factor in the Schism», *Eastern Churches Review* 5.1 1973, σσ. 16-27.
- Man, Woman and the Priesthood of Christ», στο Peter Moore (επιμ.), *Women and the Priesthood*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 1983, σσ. 9-37.
- «Salvation and Theosis in Orthodox Theology» στο *Luther et la Reforme allemande dans une perspective œcuménique*, Editions du Centre orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Chambésy, 1983, σσ. 167-184.
- «“Neither Jew nor Greek”: Catholicity and Ethnicity», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 57, 3-4, 2013, σσ. 235-246.

ΕΡΓΑ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Άθανασίου Αλεξανδρείας, *Λόγος κατά Έλλήνων*, PG 25, 3-96.

Βασιλείου Καισαρείας, *Εἰς τόν ΜΗ΄ Ψαλμόν*, PG 29, 432-460.

- *Κατ' Εὐνομίου* 2, PG 29, 573-652.

Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Β΄, Απολογητικός τῆς εἰς τον Πόντον φυγῆς* 38, PG 35, 408-513.

- *Λόγος Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴπουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος* PG 36, 312-333.

Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, PG 44, 123-256.

- *Εἰς τὰ τῆς Γραφῆς ῥήματα “Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοιώσιν”*, PG 44, 257-278.
- *Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς Θεούς*, PG 45, 116-136.
- *Πρὸς Ἑλληνας ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν*, PG 45, 176-185.
- *Περὶ νηπίων πρὸ ὥρας ἀφαρπαζομένων πρὸς Ἱέριον*, PG 46, 161-191.
- *Περὶ παρθενίας*, PG 46, 317-416.

Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων*, PG 3, 585-996.

Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς πιστόν πατέρα*, PG 47, 349-386.

- *Κατὰ ἀνομοίων* 11, PG 48, 795-802.

Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην*, PG 4, 15-432.

- *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης*, PG 90, 959-1080.
- *Κεφάλαια περὶ θεολογίας* 1-2, 39, PG 90, 1083-1176.
- *Κεφάλαια διάφορα οἰκονομικά*, PG 90, 1177-1392.
- *Ἐγχειρίδια θεολογικά καὶ πολεμικά πρὸς Μαρτῖνον*, PG 91, 9-286.
- *Διάλογος μετὰ Πύρρον*, PG 91, 287-354.
- *Ἐπιστολαί* 1-45, PG 91, 363-650.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ

Ακανθόπουλου, Π., *Κώδικας Ἱερῶν Κανόνων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Νόμων*, εκδ. Αδελφῶν Κυριακίδη Α. Ε., Θεσσαλονίκη, 2000.

Ασπρούλη, Ν., «Ο Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος Ware μεταξύ Νέο-πατερικῆς σύνθεσης καὶ Ρωσικῆς Θρησκευτικῆς Αναγέννησης. Η περίπτωση τῆς πρόσληψης τῆς πατερικῆς παράδοσης», στο Παντελή Καλαϊτζίδη-Νικολάου Ασπρούλη (επιμ.), *Η μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας στη Δύση. Σύναξις Ευχαριστίας πρὸς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware*, Εκδοτικὴ Δημητριάδος, Βόλος, 2018, σσ. 103-129.

Βασιλείου, (Ἀρχιμ.), *Εἰσοδικόν. Στοιχεῖα λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνότητος μέσα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, εκδ. Ἱερά Μονὴ Ἰβήρων, Ἅγιον Ὅρος, 2003.

Gavrilyuk, P. L., *Η ρωσικὴ θρησκευτικὴ ἀναγέννηση καὶ ὁ Γεώργιος Φλωρόφσκυ*, Εκδοτικὴ Δημητριάδος, Βόλος, 2022.

Εὐδοκίμωφ, Π., *Ἡ Ὁρθοδοξία*, (μετάφρ. Αγ. Μουρτζοπούλου), εκδ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη, 1972.

Ζηζιούλα, Ἰ., Ἰωάννου Ζηζιούλα, (Μητροπ. Περγάμου), «Χριστολογία καὶ ὕπαρξη. Ἡ διαλεκτική κτιστοῦ - ἀκτίστου καὶ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας», *Σύναξη* 2, 1982, σσ. 9-20.

- «Υποδοχή του Αντεπιστέλλοντος Μέλους Μητροπολίτου Διοκλείας κ. Κάλλιστου (Ware)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 83, 1 2008, σσ. 28-31.

Θεοδώρου, Α., «Εἰκὼν καὶ ὁμοίωσιν», *Θ.Η.Ε.* 5, 1964, στ. 417-419.

Καλαϊτζίδη, Π., «Απὸ τὴν “ἐπιστροφή στους Πατέρες” στο αἶτημα για μια σύγχρονη ὁρθόδοξη θεολογία», *Σύναξη* 113, 2010, σσ. 25-39.

- «Ακαδημαϊκὸς Ἐπαινος Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware», στο Παντελή Καλαϊτζίδη-Νικολάου Ασπρούλη (επιμ.), *Ἡ μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας στη Δύση. Σύναξις Εὐχαριστίας πρὸς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware*, Εκδοτικὴ Δημητριάδος, Βόλος, 2018, σσ. 235-259.

Larchet, J. C., *Ἡ θεραπευτικὴ τῶν πνευματικῶν νοσημάτων. Εἰσαγωγή στὴν ἀσκητικὴ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', (μετάφρ. Χρίστου Κούλα), εκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα, ²2009.

- *Ἡ θεραπευτικὴ τῶν πνευματικῶν νοσημάτων. Εἰσαγωγή στὴν ἀσκητικὴ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, τόμ. Β', (μετάφρ. Χρίστου Κούλα), εκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα, ²2009.

Lossky, V., *Κατ' εἰκόνα καὶ κατ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, (μετάφρ. Μ. Μιχαηλίδη), εκδ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη, 1974.

Μιχαηλίδη, Δ., *Θεωρία καὶ πράξη στο μυστήριο τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ*, (διδ. Διατρ.), Θεσσαλονίκη, 2019.

Λουδοβίκου, Ν., *Ἡ ἀποφατικὴ ἐκκλησιολογία τοῦ ὁμοουσίου. Ἡ ἀρχέγονη Ἐκκλησία σήμερα*, εκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα, ²2002.

Νέλλα, Π., *Ζῶον θεούμενον*, εκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα, ⁴2000.

Μαντζαρίδη, Γ. Ἰ., *Ὁδοιπορικὸ θεολογικῆς ἀνθρωπολογίας*, εκδ. Ἱερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἁγίον Ὄρος, 2005.

Μαρτζέλου, Γ., *Ὁρθόδοξο Δόγμα καὶ Θεολογικὸς προβληματισμὸς Α'*, Εκδ. Π. Πούρναρα, Θεσσαλονίκη, 2009.

Ματσούκα, Ν. Α., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, *Ἐκθεση τῆς ὁρθόδοξης πίστεως*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, ²2008.

- *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Γ'*, *Ἀνακεφαλαίωση καὶ Ἀγαθοτοπία. Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 2005.

Ρωμανίδου, Ἰ., *Τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα*, εκδ. Δόμος, Ἀθήνα, ²2001.

- Σταμούλη, Χ. Α., *Ἡ γυναίκα τοῦ Λώτ καί ἡ σύγχρονη θεολογία*, εκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα, 2008.
- Στανιλοάε, Δ., *Ἡ περί Θεοῦ ὀρθόδοξη χριστιανική διδασκαλία*, (μετάφρ. Κ. Coman, Γ. Παπαευθυμίου), εκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα, 2011.
- Σωτηροπούλου, Χ., «Ἡ διά τῶν ἀρετῶν ἀπάθεια κατά τόν ἅγιον Μάξιμον τόν Ὁμολογητήν», *Θεολογία* 50, 2, 1979, σσ. 567-571.
- Τσαλαμπούνη, Α., «Ἡ θεολογική σκέψη του Κάλλιστου Ware για τη δημιουργία: Μία ὀρθόδοξη συμβολή στο οικολογικό ζήτημα», στο Παντελή Καλαϊτζίδη-Νικολάου Ασπρούλη (επιμ.), *Ἡ μαρτυρία της Ὀρθοδοξίας στη Δύση. Σύναξις Ευχαριστίας πρὸς τιμὴν του Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware*, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος, 2018, σσ. 163-185.
- Τσίγκου, Β. Α., *Ὁ ἀνακαινισμὸς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 2009.
- *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, εκδ. Ostrakon Publishing, Θεσσαλονίκη, 2017.
- Φλορόφσκυ, Γ., *Οἱ Βυζαντινοὶ Πατέρες τοῦ ἔκτου, ἑβδομου καὶ ὄγδοου αἰῶνα*, Ἔργα τόμ. 9, (μετάφρ. Π. Πάλλη), εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 1993.
- Χρήστου, Π. Κ., *Τὸ μυστήριον τοῦ ἀνθρώπου*, εκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1983.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

- Culp, J., «Pantheism», στο *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/pantheism>.
- Grdzeldze, T., «Metropolitan Kallistos Ware of Diokleia», στο Pantelis Kalaitzidis κ. ἄ (επιμ.), *Orthodox Handbook on Ecumenism: Resources for Theological Education. «That they all be one» (John 17, 21)*, Volos Academy Publications, Volos, 2014, σσ. 250–251.
- Louth, A., «Biographical Sketch» στο John Behr, Andrew Louth and Dimitri Conomos (επιμ.), *Abba: The Tradition of Orthodoxy in the West. Festschrift for Kallistos (Ware) of Diokleia*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 2003, σσ. 13-27.
- «The theologian» στον τόμο: Andreas Andreopoulos & Graham Speake (επιμ.), *Rightly Dividing the Word of Truth: Studies in Honour of Metropolitan Kallistos of Diokleia*, Peter Lang, New York, 2016, σσ. 33-40.
- Sakharov, N., «A Life in Faith and Theology» στο Andreas Andreopoulos & Graham Speake (επιμ.), *Rightly Dividing the Word of Truth: Studies in Honour of Metropolitan Kallistos of Diokleia*, Peter Lang, 2016, σσ. 13-17.

Staniloae, D., *Orthodox Spirituality: A practical guide for the faithful and a definitive manual for the scholar*, (μετάφρ. Archim. Jerome (Newville) and Otilia Kloos), εκδ. St. Tikhon's Seminary Press, South Canaan, ²2003.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.